Osmanlı'dan Günümüze

Türkiye'de Basın

ORHAN KOLOĞLU

CEP ÜNİVERSİTESİ

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın

ORHAN KOLOĞLU
Gazeteci / Yazar

İletişim Yayınları

İ l e t i ş i m   Y a y ı n l a r ı

C E P   Ü N İ V E R S İ T E S İ

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kayılı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel
Yayın Kurulu:
Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,
Ahmet İnsel, Erkan Kayılı, Ümit Kıvanç
Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay
Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Kapak İllüstrasyonu: Gürcan Özkan
Dizgi: Maraton Dizgievi
Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)
İletişim Yayıncılık A.Ş • Cep Üniversitesi 89 • ISBN 975-470-135-0
1. Basım. İletişim Yayınları, Ağustos 1992.

Klodfarer Cad İletişim Han No.7 34400
Cağaloğlu İstanbul, Tel 516 22 60 - 61 - 62

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor.

İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş, Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "Üniversite"nin "öğrenim programı"nı tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir mesleki eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İLETİŞİM YAYINLARI

İçindekiler

DÖRT YÜZ YILLIK UYGULAMA SONUCU ERİŞİLEN NOKTA

Basın demek, haber demektir. Basın tarihi haberin, sadece kendini etkili ve yetkili sayan bir seçilmiş grubun tekelinden çıkarılıp kitlelere mal edilmesini sağlayan araçların gelişim aşamalarını, içeriklerini ve böylece toplumsal rollerini araştırır. Bu araçlar yazılı (gazete, dergi), sözlü (radyo) ya da görsel (televizyon) olabilir.

Olay ve bilgileri habere dönüştürme, kitlelerin söylenti olarak öğrendikleri şeylerin gerçeğini belgeleştirme çabasıdır. Böylece dedikodunun, uydurmanın yerine daha sağlıklı bilgi konulmuş olur. Bu tanımlamalarımız, basının neden 15. yüzyılın ortasında basımevinin (matbaa) bulunuşundan önce ortaya çıkmamış olduğunu da açıklar. 1450'ye doğru Avrupa'da, sosyal yapının değişimi, ekonomik gereksinmenin artması ve bunların belli bir teknolojiyle birleşmesi sonucu basımevi belirmiş ve çok kısa sürede kıtanın bütün kentlerine yayılmıştır.

Önce haber yaprakları, 1605'de ilk süreli yayın, 1660'da ilk günlük gazete çıkmıştır. Gelişim öylesine hızlı ve köklü oldu ki, ünlü Fransız yazarı Rabelais 1530'da şöyle diyordu: *"Artık okumayan kalmadı. Hırsızlar, cellâtlar, meyhaneciler, seyisler ve halkın aşağı tabakası bile eskinin doktor ve âlimlerinden daha bilgili. Kadınlar ve çocuklar bile okuyor."*

Bu iddia abartma sayılmamalıdır. İstanbul'da ilk Türk basımevinin ürünlerini vermeye başladığı 1730'lu ve 1740'lı yıllara gelinceye kadar geçen 300 yıl içinde Batı'da, 1.5 milyon kitaptan 1.4 milyar nüsha basılmıştı. Londra'da 1711'de günde ortalama 6500 olan gazete tirajı, 1753'te 20 bine ulaşmıştı. Buna karşılık, ilk basımevimiz Müteferrika Matbaası, 1729-1742 arasında bütün ürünü olan 23 ciltlik 17 eseri toplam 12.000 nüsha bas-

maktan ileri gidememiştir. Bir o kadar da el yazması olduğu kabul edilse, değil halk tabakasının, aydınlarımızın bile ne derece sınırlı okumakta olduğu ortaya çıkar. Dolayısıyla Voltaire'in, *12. Charles'in Tarihi* kitabındaki 'İstanbul'da bir yılda yazılanlar, Paris'te bir günde yazılanlardan azdır' yargısını da abartma saymamalıyız. İlk basımevimizin açılmasından yüz yıl sonra da, 1820'lerde bu yargı hâlâ geçerliydi.

Basımevi ve basın bu ilk 300 yılında etkilediği Avrupa toplumlarında birçok değişme ve dinamizmi harekete geçirmiş, günümüzde de aşılamamış olan modern (Rönesans) insanını ortaya çıkarmıştır. Bu değişme ve dinamizmleri şöyle özetleyebiliriz:

* Kendi düşünüp değerlendiren insanın oluşması: akılcılığın ve hümanizmanın yerleşmesi.

* Ansiklopedist = Her şeyi bilen yerine uzmanlığı pekiştirmesi.

* Bilgi akımında süreklilik ve kesinlik sağlama.

* Bilginin kolay ve ucuz yayılıp hızlı aktarılması.

* Soylu ve din sınıfı sultasını kırıp burjuva aracılığıyla kitleye açılma.

* Dilde sadeleşme ve dile dayalı ulusçuluğu pekiştirme.

* Uluslarüstü burjuva kültürünü yaygınlaştırma.

* Laiklik eğilimini güçlendirme.

* Kamuoyu oluşturmada yeni bir forum.

* Açık toplum için savaşım, iktidar sırlarının ortadan kalkması.

* Tüketim eğilimini kitleye yaymak. Yeni mesleki iş alanları açmak.

* Özgürce yazma isteği - Güdümleme çabaları - çıkarcı eğilimler.

* Sansür ve kısıtlama girişimleri - Baskılara karşı özgürlük savaşı.

Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının etkisi kadar, hem Bâbıâli'nin hem de azınlık din liderlerinin etkisiyle, ilk azınlık basımevinin kuruluşundan üç yüz (1493) ilk Türkçe basımevininkinden yüz yıl sonra bu değişme ve dinamizmlerin hiçbiri bizde belirmemişti. Oysa 1820'ler-

de Avrupa basını büsbütün farklılaşmıştı. Fransız Devrimi özgürlük ve eşitlik ilkelerini herkese kabul ettirmiş, ulusçuluk akımlarını açığa çıkarmış, sanayi devrimi yepyeni bir üretim türü ve hızı yaratmış, tüketim eğilimi iktisaden gelişmiş toplumlarda alt tabakalara bile yayılmıştı. Çatışma ve basının en önemli konusu, topluma tamamen egemen olan burjuvazi ile üretici-emekçi sınıflar arasındaki gerginlikti. Bu değişime paralel olarak basımevi ve basın da yepyeni bir nitelik kazanmışlardı. Basın özgürlüğü ülkelerin bazılarında yasal güvencelere bağlanırken, geri kalanlarında ise bunun sert savaşımı yapılıyordu. Gazetelerin haberleri ve siyasal yorumları çok gelişmiş ve yönetimleri etkileyecek düzeye varmıştı. Ticari işletme niteliği kazanan basına büyük sermaye de artık yatırım yapıyordu. 1828'de dört silindirli baskı makinesiyle saatte 4 bin baskıya, sonra 10 bine ulaşıldı. İlancılık basının mali kaynağı olmaya başladı. 1830'da İngiliz adalarında 1,1 milyon adet kadar ilan verildiği hesaplanıyor. Aynı sırada geniş kitlelere yönelik yüksek tirajlı gazetelerin belirmesiyle, gazetenin kendisi de tüketim malları arasında yeralmaya başladı. 1836'da Paris'te çıkan 59 gazetenin yıllık toplam tirajı 42 milyon, Londra'daki 42 gazeteninki 39 milyon, Prusya'dakilerin ise 15 milyondu. Kitle gazetelerinin yanısıra ideolojik amaçlı yayınlarla sanat ve mesleki konularda uzmanlaşmış gazete ve dergiler de bütün dünyayı kapladı. İşte, Osmanlının örnek almaya çalıştığı basın buydu.

Günlük siyaset ve yüzeysel kültür haberlerini yansıtan bu yayınlar artarken, kitap yayınlarının da artması, Batı'nın özelliğini oluşturmuştur. Bir yüz yıl önce 1.2 milyon kitaptan 1.1 milyar adet basılmışken, 1736-1836 arasında 1.8 milyon kitap 2 - 2.5 milyar adet basıldı. Siyasi aktüaliteyle ilgili haberler eskisi gibi kitap nitelikli yayınlarda toplanmayıp gazetelerde toplandığından, kitaplarda giderek uzmanlaşma eğilimi arttı. Böylelikle okur kitlesi kitabın bu özelliklerinden etkilenmeye başladı. 1820'de bir katilin itiraflarını konu alan bir kitapçık İngiltere'de 1,1 miyon adet basılarak rekor kırdı. Daha ciddi olan Cobbett'in politik nitelikli kitabı ise 200 bin sattı.

Büyük tiraj yapacağı düşünülen kitapların ilk baskısı on binden başlıyordu. Bu rakama bugün Türkiye'de varılamadığını anımsatmalıyız. Bu bilgilerden anlaşılabileceği gibi Avrupa'da daha da kökleşen kitap kültürünün yanısıra bir de gazete kültürü oluştu.

Kitap kültüründe temel özellik; aktarılan fikir ya da bilgilerin deforme olmaması, sağlıklı korunması, istendiğinde doğruluklarının kolaylıkla araştırılabilmesidir. Böylece, söylentiye işitilene -dolayısıyla yanlış aktarılabilene- değil, kesin çizgili verilere dayanan, bilimselleşebilen bir kültür oluşmaktadır. Yani sonuçta, bilimsel olarak saptanmış verilerden hareketle dünyayı kavrayan bir kültürdür. Gazetede ise, içeriği bilimsel verilere dayandırılmak istense bile, 24 saatlik değişmeleri yansıtmak gibi çok kısa süreleri kaplamasından dolayı deformasyon oranı son derece artar. Sınırlı ideolojik yayınlar dışında bunlarda, kalıplaşmış, kesinleşmiş fikirler değil, bunun gündelik zigzagları yansıtılır. Kitapların bir kısmı, belirli bir bilgi düzeyine erişmiş seçilmişlere hitap ederken, diğer kısmı eğlendirici, oyalayıcı işlev görür. Buna karşılık gazetenin çok farklı düzeydeki bireylere aynı anda yönelmek gibi bir işlevi vardır. Dolayısıyla, anlatımlarında basitleştirme, özetleme, anlaşılırlık için bilimsellikten uzaklaşma ögeleri, egemen olur. Gazeteyle bilim ve fikir üretilmez, gazete kamuoyu ve zihniyet oluşturur. Zihniyet, fikirlerin kesinliğini kaybetmiş (flulaşmış) kısaca deforme olmuş şeklidir.

Bireylerin okur yazarlık oranının giderek arttığı yüzde ellilerin üstüne çıktığı (Osmanlı Devletinde yüzde 5 kadar) Batı'daki aydın ve yönlendirici kesimler kitap kültürü ile yetişiyor ve gazeteyi kendi grup çıkarları için kitlelerde kamuoyu oluşturma aracı olarak kullanıyorlardı. Geniş halk kesimleri ise siyasal konularda bile hafif içerikli kitaplar ve popüler gazetelerden aldıkları bilgilerle düşünce oluşturuyorlardı. Yine de, Doğu toplumlarıyla karşılaştırılırsa, bunların hâlâ söylentiye dayalı kültür kökenine karşılık, Batılı kitlelerin okumaya dayalı bir kültür düzeyine erişmek avantajına sahip oldukları görülür. Dolayısıyla, kamuoylarının dinamizmindeki bilinç oranı da ona göre yüksekti.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOK DİLLİ TOPLUMDA (OSMANLI) BASIN

A- 1828-1878 Resmi Basın

Kitap Ve Gazete Kültürüne Aynı Anda Girmenin Sonucu

Osmanlı yönetimi 18. yüzyılın ortasından beri Avrupa'daki gazetelerin varlığından haberdardı. İlgisi tabii sadece siyasal düzeydeydi. Fransız Devrimi sırasında İstanbul'da Fransız elçiliğince çıkarılan (1795) *Bulletin des Nouvelles* (Haberler Bülteni) ve sonra *Gazette Française de Constantinople* (İstanbul'un Fransız Gazetesi), Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında (1798) yayınlattığı gazetelerle de siyasi düzeyde ilgilenilmiş, ancak bunlardan örnek alma yoluna gidilmemiştir. Sadece, bundan doğan gereksinmeyle Bâbıâli'de Tercüme Bürosu kurulup Avrupa gazetelerinin orada çevirtilmesine girişilmiştir.

1820'li yıllar Osmanlı topraklarında hem basımevi, hem de basın açısından yeniden bir canlanmanın hissedildiği dönemdir. İlk olarak 1819/1820'de Mısır'da vali Mehmet Ali Paşa'nın girişimiyle Bulak Matbaası'nın kurulması ve 1822'de ürünlerini vermeğe başlaması olayı var. Yayınlarından yarısından fazlası Türkçe, gerisi Arapçaydı. Bunlar İstanbul'da da ilgi toplayınca İstanbul'daki basımevinin de canlandırılması yoluna gidildi.

1815'de Napolyon Savaşları'nın sona ermesi Akdeniz'de ticaretin gelişmesine yaradı ve İzmir büyük ilerleme gösterdi. Marsilya, İtalyan ve İngiliz limanlarıyla yakın ilişkide bir tüccar grubu belirdi ve karşılıklı haber ihtiyacı da son derece arttı. Bunun sonucunda, 24 Mart 1821'de Charles Tricon'un kurduğu Fransızca *Le Spectateur Oriental* (Doğulu Seyirci) isimli gazete piyasaya çık-

tı. İçeriği ve yapısı Avrupa gazeteleri ayarında olduğu için ilgi ile karşılandı. Asıl amacı ticaret ve kültür olduğu halde, çıkışından bir ay sonra Yunan ayaklanması'nın başlamasıyla hiç beklemediği şekilde tamamen siyasal bir niteliğe bürünmek zorunda kaldı, çünkü İzmir'in ticareti Ege Denizi'ne yayılan Rum korsanlar yüzünden tamamen durmuştu.

Gazete önce, Fransız Devrimi'nden aldığı esinle Yunanlıları destekleyince, hem İzmirli tüccar müşterilerinin, hem de Bâbıâli'nin şimşeklerini üzerine çekti. Politikasını, daha sonra da sahibini değiştirmek zorunda kaldı. Yazarlıkla başlayıp sonra sahipliği de alan Fransız avukat Alexandre Blacque (Blak Bey) hem bunda hem de daha sonra çıkardığı *Le Courrier de Smyrne* (İzmir Habercisi) gazetesinde yoğun bir Osmanlı yanlısı kampanya yürüttü. Yunan, Rus, İngiliz ve Fransız politikalarını eleştirdi. Avrupa'nın Doğu işlerindeki bilgisizliğini ve "uygarlığa ihanet niteliği taşıyor" dediği davranışlarını örneklerle ortaya koydu. II. Mahmud'un başlattığı -kendi deyimiyle- Türk Devrimi'ni Fransız Devrimi'nin çizgisinde bir evrensel adım olarak selâmladı ve 'Türklerin de insanlar cemiyetinde yerini alma hakkı olduğunu' savundu. Batılı kafasını ve mantığını çok iyi bilen biri tarafından yapılan bu savunma son derece büyük etki yarattı. İzmirli Gazeteci'nin makaleleri Avrupa basınında yeralıyor, Sultan tarafından çevirtilip okunuyordu. İstanbul'daki Fransız, İngiliz, Rus, Avusturya, Prusya elçileri hükümetlerine yöneltilen eleştirilere sıra sıra karşı çıktılar. Kapatılması için Bâbıâli'yi sıkıştırdılar. Basın Hukuku kavramını bilmeyen Osmanlı yönetimi bu başvuruyu da kapitülasyonlar çerçevesinde çözümlenecek bir Avrupalılar arası sorun diye algılamayı tercih ederek, kararı Fransız elçisine bıraktı.

Açık ve serbest kamuoyu fikrine yabancı olan -İslâmî gelenek bunu kabul etmiyordu- ve bu yüzden ayaklanmalarının ilk ayında çocuk kadın 15 bin Türk'ü öldüren Yunanlıların, basınlarının yardımıyla yine de Avrupa'da haklı görülmesine ve Türk vahşetinden bahsettirmesine şaşan Bâbıâli, kendisini karşılık beklemeden Hıristiyan-

lara karşı savunan bu Hıristıyandan çok memnundu. Ama onu nasıl destekleyeceğini bilemiyordu. Daha sonraları Sırplar, Bulgarlar ve Ermeniler de aynı taktiği uygulamışlar, ve Bâbıâli yine âciz kalmıştır. Blak Bey örneği, bu durumda Avrupalı gazeteci, ya da o dönemdeki ismiyle 'publiciste' kullanarak karşı gelinebileceğini öğretmiş oldu. Bâbıâli bu konuda daima Avrupalı gazetecilerin yardımlarını gereksinmiş ve Avrupa basını tarafından yönlendirilmiştir. Osmanlı basınını damgalayan ögelerin başında bu gelir. Osmanlı basınında davranışlarını daima Avrupa basınına göre ayarlamak gereksinmesi böylece doğmuştur

Avrupa basınıyla sorunları olan sadece Bâbıâli değildi Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa da, büyük ihtirasları yüzünden Avrupa gazetelerine konu teşkil ediyor ve bunları hemen çevirtip okutuyordu. Bunlara kendi görüşlerini aktardığı da oluyordu. Bununla ilgili olmayarak ve sadece idareci kadrosunun kendi çizdiği yolda otomatikman çalışmasını sağlamak amacıyla, her idari birimden gelen haber ve raporları (curnalleri) toplayıp değerlendiren bir Curnal Divanı da kurmuştu. Bunların önemlileri bir bülten halinde *Curnal al Hidivi* adı altında yüz adet basılıyor ve bilgileri için en yakınlarına dağıtılıyordu. Bu, hizmete özel, kapalı bir yayındı. İhtiyaçlar ve ilgilenecek kadrolar artınca *Curnal al Hidivi*'yi bütün idarecilerin yararlanabileceği bir şekle dönüştürme düşüncesi belirdi. Bu sırada, 1827'de bir Fransız'ın İzmir'deki gibi, ticari niteliği ağır basacak bir Fransızca gazete kurmak için başvurması da Mehmet Ali'yi etkilemiş olmalıdır. Aslında Kavalalı Bâbıâli'den çok daha tekelci bir kişiliğe sahip olduğu ve yabancı tüccarları bile ülkesinde zor yaşattığı için Fransız'a gerekli izni vermedi. Sonunda 20 Kasım 1828'de Kahire'de, yarısı Türkçe, yarısı Arapça ilk yerli gazete, *Vakâyi-i Mısriye* yayına başladı. Bundan üç yıl sonra, 1831'de de II. Mahmud İstanbul'da kendi resmi gazetesi *Takvim-i Vakâyi*'yi yayınlattı.

İlk gazetelerin toplumsal etkilerini ve işlevlerini incelemeğe geçmeden önce, bu olgunun basımevinin canlanması dönemi ile aynı zamana rastlamasının etkisi üzerin-

de durmak istiyoruz. Bulak basımevi ilk 14 yılında yılda ortalama 6 kitap yayınlamış, sonra bu miktarı iki misline çıkarmıştır. Bu ise çok büyük bir rakam değildir. Bu İstanbul'da da aynıdır. Kitapla karşılaştırıldığında, doğal olarak gazete yayını çok daha yoğundu. Yani halka kitaptan çok gazete ulaşıyordu. Basımevi ve basının aynı anda başlamış olmasının önemi; Türk ve İslâm toplumlarının Batı'nın yaşamış olduğu dört yüz yıllık basılmış kitap kültürünü sindirmeden gazete kültürü ile tanışmış olmalarındadır. Kitap kültürü, ileri düzeyde uzmanlaşmış kadrolar yetiştirirken, gazete kültürü geniş kitlelerin gündelik bilgilere sahip olmalarını sağlıyordu. Osmanlı toplumunda ve bütün İslâm toplumlarında ise bu 400 yılın bilgi birikimini sağlayan kitap yayınlarına ulaşmadan, gazete kültürünün ağırlık taşıdığı bir döneme giriliyordu.

Yayın alanında gazetenin kitabın önüne geçmesinin bir etkisi de, kitap olarak yayınlanacak nitelikteki birçok konunun, önce bir gazetede tefrika edilmesi ve bu dizilmiş metinlerin dağıtılmayarak ayrıca kitap olarak basılması alışkanlığının yerleşmesinde görülür. Bu uygulama 20. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Dolayısıyla, gazete izlemek genelde kitap yayınlarını izlemek külfetini de ortadan kaldırıyor ve bu anlamda basının önemini artırıyordu. Toplumumuzdaki kitap okuma alışkanlığının sınırlı kalmasında bu etkeni de akılda tutmak gereklidir.

Önceliğin gazetede olması, benimsenmek istenen yeni (Batı) kültürün çok önemli bir ögesinin de ters yönde işlemesi sonucunu yaratmıştır. Genellikle kitap, ister pozitif ya da sosyal bilimleri isterse edebiyatı içersin, bir olayın geçmişteki evrimini iyice saptayıp buradan günün ve geleceğin belirlenmesine yarar. Aydınlanmanın düşünce dünyasına progress (sürekli ilerleme) anlayışını yerleştirmesi bu sayede olmuştur. Batı toplumları yoğun araştırmalarla kendi geçmişlerinin çözümünü belirleyip, bunu kitaplarla yayınlamış ve böylelikle gazete sütunlarını bu ileriye bakış çerçevesinde kullanma olanağına kavuşmuşlardır. Türk ve İslâm toplumlarında ise basın geçmişin bilimsel çözümlerine dayanmadan, doğrudan doğruya

yaşanan güncel gerçeğe ve geleceğe ağırlığını koymuştur. Temeli eksik bu yaklaşımın, gazete kültürünün egemen olduğu Osmanlı toplumunun hemen sonuna kadar fikir hayatımızı etkilediği ve birçok çelişkinin sebebi olduğu daima hatırlanmalıdır.

Resmi Basının Harekete Geçirdiği Dinamizmler

Önceki sayfalarda basımevi ve basının Batı toplumlarında harekete geçirdiği toplumsal dinamizmlerin sıralamasını yapmıştık. Osmanlı toplumsal yapısının farklı özellikleri nedeniyle ilk resmi yayınların bunların hepsini devindirmesi mümkün değildi. Bunda her şeyden önce gazeteleri çıkaran kadroların, seslendikleri kitlelerin farklı amaçlara sahip olması başlıca etkendi.

19. yüzyıl Batı'da, yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri'nin birbirinden bağımsız hale getirilerek, insanlara daha adil ve özgürlükçü bir toplum düzeni sağlayacak ortamın hedef alındığı dönemdir. Artık devlet bunlara dayalı olmadıkça modern sayılmıyordu. Bunun gerçek amacı, devleti bireyin üzerinde yeralan konumundan çıkarıp, hizmetine sokmaktı. Yasamanın meclis, yürütmenin hükümet, yargının adliye gibi araçları olduğu gibi, bireyin ve bireylerin oluşturduğu kitlelerin de istemlerini yansıtacak bir araca gereksinimleri vardı. İşte basın bu rolü üstlenmiş ve bu sebepten *Dördüncü Kuvvet* diye nitelenmiştir. Yazarların devlet mekanizmasının dışından kimseler olması bu rolü güçlendirmiştir.

Mehmet Ali Paşa tarafından Mısır'da çıkarılan *Vakayi-i Mısriye* ile Hanya'da yayınlattırdığı *Vakayi-i Giridiye* (1830) ve üçüncü Türkçe gazete olan Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi *Takvim-i Vakayi* ve bir İngiliz'e verilen imtiyazla yarı resmi olarak çıkarılan *Ceride-i Havadis*'in (1840) yazarları, yani ilk gazetecilerimiz hep devlet memuruydular. Kısacası geçimleri devletten aldıkları maaşa bağlıydı. Bu sebeple yönetimin çıkarları dışında fikir üretmeleri mümkün değildi. Aslında bu yayınlar hep yüksek yönetici kadrolar için çıkarılıyordu ki, amaç onların yeni düzenlemeleri öğrenmelerini sağlamaktı. Bu du-

rumda *Dördüncü Kuvvet* olmak niteliğinden uzak bir yapıya sahiptiler. Bireyi devlet karşısında destekleyecek ve istemlerini yansıtacak bir mekanizma yerine, devleti güçlendirmeye yönelik bir yapıdaydılar.

İlk Türk gazetecileri olarak şu isimleri sıralayabiliriz:

Vakayi-i Mısriye'de, Vakayi Nazırı, Vakayi Muharriri denilen Aziz, Sami, Hoca Nasri, Kâşif, Derviş Ahmet Efendiler ve düzeltmen Sait Efendi. *Takvim-i Vakayi*'de, ilk Takvim-i Vakayihane Nazırı Mehmet Esat Efendi. Onu izleyerek Numan Mahir, Akif Beyler, Recai, Ahmet Nazif, Esat Saffet Efendiler. Düzeltmen olarak Karesizade Cemalettin Efendi. *Ceride-i Havadis*'in sahibi İngiliz Churchill'di. Ancak bütün yazar kadrosu Bâbıâli Tercüme Odası'nın memurlarından oluşuyordu.

Üç gazetedeki bu kadrolar gerektiğinde hemen başka bir göreve atanmış ve yerlerine başka memurlar getirilmiştir. Bir bakıma gazete kadroları daha yüksek mevkilere atanmak için basamak olmuştur. Buralardan geçenler arasından elçiler, Şura-yı Devlet üyeleri, müsteşarlar, nazırlar hattâ sadrazamlar çıkmıştır.

Bu kadroların da kanıtlayacağı gibi bizim resmi basın, örnek aldığı Avrupa basınının tam zıddı olan bir konumdaydı. Ancak buna rağmen, yine de bazı toplumsal dinamikleri -bir kısmını ters işletse de- harekete geçirebildi. Bunları ise şöyle özetleyebiliriz:

Değişme Gereği (Islahatı = Tanzimat'ı Savunma): Geleneksel yapıya eleştiri yöneltmeden, toplum yapısını kökten değiştiren ıslahat girişimlerini destekleme. Bu konuda *Takvim-i Vakayi* çok daha bilinçli bir davranış içinde bulunmuş ve zaman zaman yeni yasaları halkın anlayacağı açıklamalarla sunmaya çalışmıştır.

Laikleşme Yolunda İlk Adımlar: Her fırsatta İslâm'ın üstünlüğü ve sultan/halife'ye bağlılığın gereği vurgulanmakla birlikte, diğer dinlere karşı hiçbir 'cihadcı' tutum içine girilmemiştir. Dinî nitelikli hiçbir yazı sütunlarında yeralmaz. Ne sömürgeleşen İslâm toplulukların dan bahis vardır, ne de bunların bağımsızlık savaşlarından. İslâm artık, diğer dinlerle eşit koşullarda yaşaması istenmekle yetinilen bir inançtır. Böylece elindekini koru-

maya yönelik, dost Hıristiyanlarla uyuşmaya hazır, pasif bir İslâm imajı ortaya çıkar. Bu tutum bir yandan laikleşmenin, diğer yandan da panislâmcılığın ilk tohumlarını oluşturur.

Merkeziyetciliğin Pekiştirilmesi: Yerel yönetimlere belirli bir ölçüde özerklik tanıyan Osmanlı yönetimi Tanzimat'la birlikte merkeze bağımlılığı artırmaya çalışır ve bu basının sütunlarına da yansır. *Vakayi-i Mısriye*'de ise Mısır merkezli bir hava vardır. Bu da daha sonra *Mısır Mısırlılarındır* sloganına temel oluşturacaktır.

Avrupa Merkezli Dünya Görüşü: İlke olarak Avrupa örneği kabul edildiğinden, Avrupa'ya yöneltilmiş hiçbir eleştiriye rastlanmaz. Dış haberlerde diğer İslâm ülkeleri ve Doğu'ya ait haberler son derece sınırlıdır, bütün ağırlık Avrupa'ya ve onun dünyanın dört bir tarafındaki sömürgelerine verilmiştir. Avrupa emperyalizmine eleştiri yoktur, üstelik dünyanın hiçbir sorununun onun katkısı olmadan çözümlenemeyeceği ifade edilir. İstanbul'un iki gazetesinde, ayrıntılarına girmeden meclisi mebusan (danışma = meşveret) sisteminden bol bol bahsedilir.

Avrupa Kaynaklarına Bağımlılık: Bu da bir önceki yaklaşımın doğal sonucudur. Özellikle *Ceride-i Havadis*, işlediği teknik konularla (balondan, telgrafa, trene...), yeni buluşlarla ve siyaseti kurumsal olmaktan çok olaylara dayanan anlatımıyla bu eğilimi güçlendirmiştir. Bu alanda kaynak olarak da Avrupa gazeteleri kullanılmıştır.

Dinamik Kamuoyuna Doğru İlk Adım: Her soruna bir fetva ile dinî çerçevede çözüm bulmak yerine, dinî dışarda tutan açık tartışmalara girişilmesi, geleneksel güdümlü kamuoyu yerine dinamik kamuoyunun oluşması için ilk adımı oluşturur. Bu açıdan, *Takvim-i Vakayi* ile *Vakayi-i Mısriye* arasında, Mısır valisinin ayaklanması ve ordularıyla Anadolu'nun ortasına kadar ilerlemesi sırasında (1832-1833) sürdürülen, Türk ve İslâm dünyasının ilk basın polemiği özellikle büyük önem taşır. Toplumun önünde açık suçlamaların yanısıra, özellikle *Takvim-i Vakayi*'de görülen özeleştiriler yeni bir anlayışın yerleştiğinin kanıtıdır. Bu sebeple dinamik kamuoyu

Türkiye'de daha önce belirmiş, Mısır'da ise çok daha geç başlamıştır.

Dilde Sadeleşme: Daha önce yönetimlerin sadece belirli makamlardaki sorumlulara yönelterek, anlamalarını istediği mesajlarına karşılık; basındaki mesajların daha geniş kitlelere yansıtılarak, anlaşılmasının istenmesi, dilde sadeleşme zorunluğunu yarattı. Mehmet Ali Paşa'nın da, II. Mahmud'un da gazete yöneticilerine bu konuda uyarıda bulundukları biliniyor. Böylece, *Ceride-i Havadis* sütunlarında gazeteciliğe başladıktan sonra sadrazamlığa kadar yükselen Küçük Sait Paşa'nın deyimiyle *Gazeteci Lisanı* denilen bir yazı türü belirdi.

Dilde Batı Sözcük ve Kavramlarının Artması: Avrupa merkezli dünya görüşü ve Avrupa kaynaklarına bağımlılık, oradan sözcük ve kavram alınışını hızlandırdı. Avrupa'nın siyasal, sosyal ve ekonomik yapısının, modern teknolojisinin kullandığı terimler genellikle önce Türkçeye, Türkçeden de Arapça ve Farsçaya girdiler. 1828-1867 yıllarındaki yayınlar üzerinde yaptığımız bir araştırmada, 331 yeni sözcük ve kavramın dilimizde kullanılmaya başlandığını saptadık. Bunların 210'u (yüzde 63) aynen alınanlar (acenta, banka, metro, balon, avukat, parlamento, posta vb...), 27'si (yüzde 8) Türkçe ek ya da sözcüklerle tamamlananlar (fabrikacı, gazeteci, makinacı, vb...), 94'ü (yüzde 29) eski sözcüklerin yeni bir anlamla kullanılmalarıdır (Düveli mütemeddine, asrı sanayi, asrı terakki, teceddüt usulü, hakk-ı tabii, meclis-i mebusan, vb...).

Dile Bağlı Ulusculuk: *Vakayi-i Mısriye*, 'kıyamet gününe kadar bütün insanlara hediye olacak bir icat' diyerek, sütunlarında Türkçe ile Arapçayı yanyana kullanarak, 20. yüzyılın ilk yıllarında doruğa ulaşacak olan Türkçe-Arapça çekişmesini başlatmış oldu. O zamana kadar Türkler tarafından da sadece din ve ilim dili olarak kabul edilen Arapça yönetim alanına da girmeye başlamış oldu. Mehmet Ali Paşa *Vakayi-i Giridiye*'de de Türkçenin yanında Yunancayı eşit oranda kullanarak, ona da resmi nitelik kazandırmıştır. Bu hoşgörülü uygulamayı Bâbıâli'nin resmi gazetesi *Takvim-i Vakayi* de biraz farklı şekilde benimsemiştir. *Takvim-i Vakayi*'nin Yunanca,

Ermenice, Arapça, Farsça nüshaları çıkarılmış, hattâ Bulgarca'nın çıkarılması bile düşünülmüştür. Vatandaşları oluşumlardan kendi dillerinde haberdar etme çabası kuşkusuz takdirle karşılanacak bir girişimdir. Ancak aynı zamanda uluscu eğilimlere bir katkıda bulundukları da yadsınamaz. *Ceride-i Havadis*'in de bir Ermenice nüsha çıkardığını biliyoruz.

Haberden Çok Eğitim Aracı Sayılmak: *Vakayi-i Mısriye* ve *Takvim-i Vakayi*'nin sadece yönetimin mesajlarını yansıtma -kısıtlı habercilik yapma- çabalarına karşılık, *Ceride-i Havadis* önceliği eğitime vermiştir. İlk sayısının önsözünde eğitimin insanlığın başlıca çabası olmak gerektiği ve gazetenin de buna katkısının inkâr edilemez olduğu belirtilmektedir.

Bu gazetelerden 600 tirajlı haftalık *Vakayi-i Mısriye*'nin ve sonra 1863'te sade Türkçe olarak çıkarılan *Ruzname-i Vakayi-i Mısriye*'nin Türkçe basın üzerinde fazla bir etkileri olmamıştır. Türkçe basının gerçek atası, ilk çıkışında 5000 tiraja sahip olan ama hiçbir zaman muntazam şekilde piyasaya sürülemeyen *Takvim-i Vakayi*'dir. 1840'larda resmi bildiri bülteni haline gelmiş, 1879'da kapatılmış, 1891-92'de çıkıp kapanmış, 1908'de yeniden çıkıp 1922'de Osmanlı devletiyle birlikte tarihe karışmıştır. *Ceride-i Havadis*'in tirajı ise birkaç yüzden 150'ye kadar düşmüştür. Gazete Kırım Savaşı (1853-56) sırasında hayli ilgi topladı, 1860'dan sonra ise önemini yitirdi.

Resmi nitelikli basının önemli bir bölümü de Fransızca olanlardır. Bunların en ünlüsü, *Takvim-i Vakayi*'den beş gün sonra yayına başlayan ve onun Fransızca nüshası olan *Moniteur Ottoman*'dır. Daha önce sözünü ettiğimiz Blak Bey Sultan tarafından davet edilerek bunun başına geçirilmiş, etkili yazarlığı ile Türkiye'nin davasını başarılı bir şekilde savunarak Avrupa'da dahi ün kazanmıştır. Bütün Avrupa diplomatları bilgilerini ondan almışlardır *Moniteur Ottoman* o kadar etkili olmuştur ki, ayaklanması sırasında Mehmet Ali Paşa'nın karşı bir yayın olarak çıkarttığı *Moniteur Egyptien* birkaç aydan fazla dayanamamıştır. Blak Bey'in 1836'da ani ölümü ile gazeteye ara verilmemiş ise de Bâbıâli bir daha onun kadar etkili

bir savunucu bulamamıştır. 1850'lerde *Journal de Constantinople*, 1860-70'lerde *La Turquie* gibi yarı resmi gazeteler de çıkartılmış ve belli bir oranda etkili olmuşlardır.

İlk yayınlanan dergiler de resmi nitelikliydi. 1849'da ilk dergi *Vakayi-i Tıbbiye* hekimbaşı tarafından çıkarıldı. *Ceride-i Askeriye* (1860) ve *Takvim-i Ticaret* (1865) kendi alanlarında ilk yayınlardı. Pozitif bilimleri aramayı hedefleyen *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin yayınladığı (1862) *Mecmua-i Fünûn*'un başında, sonra vezirlik ve sadrazamlık yapan Münif ve Edhem Paşalar vardı. Bu dergi de her şeyden önce eğitimi savunmasıyla ünlüydü.

Taşrada Resmi Basın: Vilayet Gazeteleri

Bu uygulamayı bir yandan, Osmanlı toplumundaki artan ayrılıkçı eğilimleri dengelemek, diğer yandan da Avrupa'da özellikle Araplara yönelik olarak sayıları artan Arapça süreli yayınların etkisini bastırmak isteğinin teşvik ettiği anlaşılıyor. Öncelikle, karşı girişim olarak, Ahmet Faris Şidyak'a, yirmi yıl boyunca dünyadaki başka hiçbir Arapça gazetesinin yarışamayacağı mükemmeliyetteki *El Cevaib* gazetesini çıkartması için maddi yardımda bulunuldu (1860). Bu gazete Osmanlıcılık ve İstanbul Sultanı çevresinde toplanma temasını öyle başarıyla savunmuştur ki, Osmanlı ülkesi için en liberal basın rejimini savunan Avrupa ülkeleri bile bu gazetenin kendi sömürgelerine girmesini yasaklamışlardır.

Suriye'deki iç kargaşaları bastırmakla olağanüstü yetkilerle görevlendirilen Fuat Paşa da 1860'da, Beyrut'ta çıkmakta olan *Hadikat al-Ahbar* isimli Arapça gazeteyi yerel yönetimin resmi sözcüsü haline getirmiş, böylece Türkçe-Arapça olarak ilk vilâyet gazetesi yayınlanmıştı.

1864'de yerel yönetimlerle ilgili düzenlemenin çerçevesinde Eyalet Sistemi kaldırılıp yerine Vilayet sistemi getirildi. Sırasıyla Tuna, Bosna, Suriye, Erzurum, Halep, Edirne, Trablusgarp vilayetleri kuruldu. Her vilayette kendi gereksinmesini karşılamak için bir de basımevi kurulması, o döneme kadar sınırlı bir kültürel yapı içinde

bulunan bölgelerin bu açıdan gelişmesini sağladı. Temelde valiliklerin kırtasiye gereksinmelerini karşılamak amacına yönelik olan basımevlerinde resmi yayınların yanısıra özel kişilerin de yayın yapmaları ilkesi kabul edilmişti. Bunun sonucu olarak, bir yandan Vilayet Salnameleri (yıllıklar) basılması gibi bir yararlı gelenek yerleştirilirken, diğer yandan resmi vilayet gazetelerinin yayını yoluna da gidildi. Bu gazetelerin resmi dil olan Türkçenin yanısıra bölgenin yaygın olan ikinci diliyle de yayınlanması, Osmanlı yönetiminin tüm uyruklarını eşit sayarak onlara hizmet vermeyi plânladığının kanıtıdır. Sadece Türkçe ile yetinilerek, Türkçenin zorlanması asla düşünülmemiştir. Böylece yerel dillere de resmen gelişme fırsatı tanınmış oluyordu.

Vilayet Gazetelerinin Yıllara Göre Yayını

Yıl	*Vilayeti*	*Gazetenin Adı*	*Dili*
1860	Beyrut	Hadıka al-Ahbar	Türkçe-Arapça
1865	Rusçuk	Tuna	Türkçe-Bulgarca
1865	Şam	Suriye	Türkçe-Arapça
1866	Trablusgarp	Trablusgarp	Türkçe-Arapça
1867	Halep	Gadir el Fırat	Türkçe-Arapça
1867	Cebeli Lübnan	Lübnan	Arapça Fransızca
1867	Erzurum	Envâr-ı Şarkiye	Türkçe-Ermenice
1867	Girit	Girit	Türkçe-Rumca
1868	Edirne	Edirne	Türkçe-Rumca
1868	İşkodra	İşkodra	Türkçe
1868	Yanya	Yanya	Türkçe-Rumca
1869	Diyarbekir	Diyarbekir	Türkçe-Ermenice
1869	Bursa	Hüdavendigar	Türkçe-Ermenice
1869	Halep	Fırat	Türkçe-Arapça
1869	Konya	Konya	Türkçe-Rumca
1869	Selanik	Selanik	Türkçe-Rumca-Bulgarca-Yahudice
1869	Trabzon	Trabzon	Türkçe-Rumca
1869	Bağdat	Zevra	Türkçe-Arapça
1871	Prizren	Prizren	Türkçe-Sırpça
1872	Kastamonu	Kastamonu	Türkçe
1872	Adana	Seyhan	Türkçe-Rumca
1872	Yemen	Yemen	Türkçe-Arapça
1873	Manastır	Rumeli	Türkçe
1874	Ankara	Ankara	Türkçe
1874	İzmir	Aydın	Türkçe

1876	Hersek	Neretva	Türkçe-Sırpça
1877	Priştine/Usküp	Kosova	Türkçe-Sırpça
1877	San'a	San'a	Türkçe-Arapça
1878	Sivas	Sivas	Türkçe
1882	Rodos	Cezair-i Bahri Sefid	Türkçe-Rumca
1883	Mamuretül Aziz	Mamuretül Aziz	Türkçe
1884	Manastır	Manastır	Türkçe
1884	Musul	Musul	Türkçe-?
1888	Beyrut	Beyrut	Türkçe-Arapça
1903	Kudüs	Kudüs	Türkçe-Arapça
1908	Hicaz	Hicaz	Türkçe-Arapça

Bu vilayet gazetelerinin bölgeye merkezî yönetimin kararlarını sağlıklı yansıtma görevinin dışında asıl yararlarını şöyle özetleyebiliriz:

* Basımevi için gereken yatırımın devletçe yapılması özel girişimcileri büyük masraflar yapmaktan kurtarmış ve sadece baskı masrafını ödeyerek yayın yapma olanağına kavuşturmuştur. Kuşkusuz devlete ait bir matbaada baskı yapmak bir tür ön sansüre girmek anlamını taşıyordu. Yine de taşranın kültür yaşamına bu yolla bir hareketlilik getirilmiştir.

* Genellikle bu gazeteler vilayet mektupçusunun yönetiminde çıkıyordu. Bu yolla bunlardan yetenekli olanlara da yeni bir alan açılmış oluyordu. Örneğin Ahmet Midhat, *Tuna* ve Bağdat'ın *Zevra* gazetelerinde çalışarak kendini kabul ettirmişti. Gazeteler aynı zamanda bölgenin yetenekli kişilerine de olanak sağlamış oluyordu. Yazı kurullarında yerel yazarlar yeraldığı gibi siyaset sürgünlerine de görev verilmişti. Örneğin Şemsettin Sami Trablusgarp'taki sürgün döneminde vilayet gazetesini yönetmekle görevlendirilmiştir.

Bu gazetelerin yayınlarında her şeyden önce bilinçli bir gazetecilik yaklaşımı görülmektedir.

Hüdavendigâr'ın ilk sayısında gazetenin kamuoyunun bilinçlenmesi açısından önemi açıkça anlatılır:

"...vaktiyle basımcılık ilmi ortaya çıktı ve bir kalemden çıkan bir kelimenin az vakitte yüz bin ele geçmesi mümkün oldu. Artık lisanla halka verilecek malûmat pek küçük kalarak herkes gözünün önündeki adamın sözüne kanaat etmeyip, kendisinden bin saat uzaktaki adamla-

nın söyledikleri ve bildikleri ve yaptıkları ve yapacakları ve yapmak istedikleri şeyleri işitmeye ve okumaya başladı ki, anları hep haber veren bu misillu havadisi ilân ve işaa eden kâğıtcağıza gazete denildi."

Trablusgarb'ın 69. sayısında (1867) ise gazetenin işlevi şöyle özetlenmiştir:

"Bilindiği gibi gazete denilen şey umumun yararlanacağı kesin haberleri gerek çıktığı yere ve gerekse taşraya yayıp herkesi iyi bilgiye sahip kılmak ve bu hayırlı vesile ile uygarlık şerefinin ilerlediği yerler halkının beğenilen davranış ve zevklerini aktararak eğitme hizmetini üstlenmek demektir."

Bir başka yazıda, başlangıçta 150 adet basılırken şimdi bine varıldığı, ancak litografla baskının iyi sonuç vermediği, yeni makineler beklendiği belirtilerek okuyucudan özür dilenmektedir. Ertesi yıl ise hem yeni matbaa müjdesi verilmekte, hem de her tarafta muhabirler sağlandığı açıklanmaktadır. Görülüyor ki, resmi bülten türü bir gazetecilik değil, gerçekten dinamik bir özel teşebbüs anlayışı vardır. *Kastamonu* gazetesinin 'Hak Söz Acıdır' başlıklı yazısı bunu kanıtlıyor:

"Vilayet gazeteleri mahallin hakiki olaylarını okuyucularına bildirmeyip de yalnız memurlardan gerekli, gereksiz bahsederek onları övmeleri veya İstanbul'da çıkan gazetelerin makale veya haberlerini aynen alıp yayımlamaları ile şüphe yok ki kutsal görevlerini ihmal etmiş olurlar. Hoşa gitsin gitmesin mahallin gerçek olaylarını gizlemek, veyahut da uzakta olanları kandırmak için başka şekilde göstermeye çalışmak vilayet gazeteleri için koruduklan ülke çıkarlarına karşı affedilmez bir kabahat, tabir caizse büyük bir ihanet değil midir? Öyle ise, gazetemiz eğriye eğri, doğruya doğru demekle niçin ayıplansın?"

Vilayet gazetelerinde kuşkusuz Padişahla tayin ve atama ve yükselmelerle, yeni yasa düzenlemeleriyle ilgili haberler öncelikle yeralıyordu. Bunun yanısıra hükümetin ya da vilayetin çalışmaları (demiryolu, yol, telgraf hattı yapımları, sağlık konuları, yerel okul sınavları ve ödül dağıtma törenleri, hacıların gidişi, et ekmek fiyatları, şiddetli yağmur ya da kar yağışları, bazı zabıta olayla-

rı), yabancı konsolosların gezileri ve az sayıda dış haberler (savaşlar, yeni silahlar, buluşlar vb..), hattâ çocuk düşürmenin sağlığa zararları konusunda yazılar bile görülmüştür. *Yemen* gazetesinde, kadın eğitiminin önemi konusunda bu ilde yapılan bir toplantının haberi verilmekte, valinin bunun lehindeki konuşması aktarılmaktadır. *Yanya* gazetesi, şehrin eğitim ihtiyacını büyük ölçüde karşılayan Zozimea Lisesi'nin diploma dağıtma törenini ayrıntılı şekilde aktarmakta, vali ve komutanın nutuklarını vermektedir. Bazı Yunan ve Arnavut milliyetçilerinin bu okuldan çıktıkları bilinmektedir.

Ama bunların yanısıra özeleştiriye de aynı sütunlarda rastlanabiliyor. *Envâr-ı Şarkiye* 1870'de şöyle yazıyor:

"Frenkler çalışıyorlar, geceyi gündüze katıyorlar, biz gündüzü geceye katmak istiyoruz. Vatanseverlik bizde öylesine yerleşmiş ki Türkçe söylediğimiz 'Armut piş ağzıma düş' atasözünü hemen hemen gerçek yerine koymuş gibi gülüyoruz. Ayıp, ayıp. Ülkemiz dünyanın pazar yeri ve ürünlerimize her tarafın gereksinmesi tartışılmaz iken biz niçin ihtiyaçlarımızın büyük kısmını hattâ tamamını Avrupa'dan getirtmeğe muhtaç olalım. Ve ülkemize gelen Frenkleri ürünlerimizi aldıkları ve taşıdıkları için kendimize üstün ve yüksek görelim. Bu bizim için alçalma değil midir?"

Trablusgarb gazetesinin. 25.6.1874 sayısında çıkan "Anadolu'da Açlık" başlıklı yazı da iyi bir örnek sayılabilir:

"Bu posta ile aldığımız İstanbul ve ecnebi gazetelerinin cümlesi Anadolu'da açlığın arttığından bahsediyorlar. Bahsediyorlar değil adetâ feryat ediyorlar. Nasıl feryat etmesinler ki Anadolu'nun ekser taraflarının ahalisi açlıktan can veriyorlar. Ciğerparelerini kesip yemek derecesine varıyorlar. Böyle müthiş faciaları işitip de hüngür hüngür ağlamayan gönlü bin parça olmayan kimdir. Meğer ki beşer suretinde bir canavar olur ise... Anadolu'da birkaç milyon din ve vatan kardeşlerinin açlıktan can vermekte olduğunu bildiği halde sofrasını kurup da safayı hatırla karnını doyuran insana insan diyebilir miyiz?.."

Ve bu yazıyla gazete okuyucularını Anadolu'daki açlara yardıma çağırmaktadır

B- 1828-1878: Özerk Basın

Fransızca Ve Diğer Türkçe-Dışı Gazeteler

Osmanlı Devleti'nde Türkçe-dışı basının en önemli kesimi Fransızca gazetelerdir. Bu hem sayı hem de etkinlik açısındandır. Osmanlı topraklarında 1908'e kadar 150 civarında Fransızca gazete yayınlanmıştır. Ayrıca Mısır'da da, İngiliz kontroluna geçtiği 1882'ye kadar 30, 1884-1914 arasında 90 yayın yapılmıştır. Hattâ zaman zaman bunların etkenlikte Türkçe basını bile aştıkları bir gerçektir. Dillerinin Fransızca olması bunların hepsinin -kültür dışında- mutlaka Fransız çıkarlarına hizmet ettikleri anlamına gelmez. Yukarda bahsettiğimiz gibi, Bâbıâli'nin hizmetinde olanlar vardı. Fransızca basının beşiği olan İzmir'de çıkanlar, milliyetine bakmadan bütün Avrupa ile ticaret yapanların hizmetindeydi. *Journal de Smyrne* (1832-1842), *Echo de l'Orient* (1838-1846), hele 74 yıllık yaşamıyla *L'Importial* (1841-1915) bunun örnekleridir.

İstanbul'da *Presse d'Orient* (1849-1854), *Courrier d'Orient* (1854), *Gazette Medicale d'Orient* (1857), *Le Commerce de Constantinople* gibi gazeteler çıkmışsa da etkileri sınırlı kalmıştır. Yarısı Fransızca, yarısı İngilizce olan ve başlangıçta İngilizler tarafından çıkarılan iki gazete polemikçi nitelikleriyle büyük etki yaratmışlardır. Bunlar *Levant Herald* (1856-1914) ve *Levant Times and Shipping Gazette* (1868-1874)'dir. Bu ikincisi 1874'de *Stamboul* adıyla tamamen Fransızca olmuş, Cumhuriyet döneminde *İstanbul* adını almış ve 1964'de kapanmıştır. Bu gazeteler zaman zaman bağlı oldukları Avrupa topluluğunun sözcüsü olduklarını açıklamaktan kaçınmamışlardır. Bunlar gibi sonraları İtalyanca ve Almanca gazetelerin de çıkmış olduğunu eklemeliyiz.

Osmanlı azınlıklarının da kendi Fransızca gazeteleri vardı. *La Reforme* (1868-1922), *Le Phare du Bosphore* (1868-1898) Rumların sözcülüğünü yapıyordu. *Journal de Salonique* (1895-1912) ile *Progrès de Salonique* (1900-1909?) ve daha sonra çıkan *Journal d'Orient* de Yahudilerin sözcülüğünü üstlenmişlerdir.

Osmanlı topraklarında çok sayıda Fransızca eğitim yapan okul bulunması, her şeyden önce kültürel açıdan iç piyasada bu gazetelere ihtiyaç yaratıyordu. Açıkçası sadece Türkiye'deki Avrupalıların ve Levantenlerin değil, aydın Türklerin de bilgi ve kültür kaynağı Fransızca gazetelerdi. Şunu da eklemeliyiz ki, İstanbul'da yayınlananların dışında, Osmanlı Devleti'nde Paris gazetelerinden de binlerce nüsha satılıyordu. Üstelik Türk gazetecileriyle, 'Pera gazeteleri' ya da 'karşı taraf gazeteleri' adını verdikleri bu basının bir kesimi arasında sıkı bir işbirliği vardı. Bâbıâli tarafından daha sert bir sansüre tabii tutulan Türkçe gazetelerin yazarları -Namık Kemal gibi- doğrudan yayınlayamadıkları konuları önce Fransızca olarak bunlarda yayınlattırıyor, sonra Türkçeye çevirip kendi sütunlarına aktarıyorlardı. Bu suretle 'yabancı kaynaktan aktarma'nın dokunulmazlığına sığınıyor, sorumluluktan kurtuluyorlardı.

Bunlar, Avrupa'da da diplomasinin, basının ve ticaret çevrelerinin başlıca haber kaynağı idiler. Osmanlıyı hem toprak hem de ticaret ve sermaye açısından yağmalamakta yarış içinde olanlar, siyasi gelişmeleri, yeni istikraz, ihale (demiryolu, telgraf, rıhtım vb..) imtiyaz gibi konuları bunlardan izliyorlardı. Bu gazeteler aynı zamanda her gün telgrafla Londra, Paris, Frankfurt gibi önemli borsalardaki fiyat dalgalanmalarını yayınlayarak Galata Borsasını ve sarrafları yönlendiriyorlardı. Osmanlı ekonomik ve mali hayatı tamamen bunların kontrolundaydı. Maalesef bunu sık sık kötü yolda kullandıkları da görülmüştür. Avrupalı banker ya da sermaye sahipleriyle işbirliğine girerek spekülasyonlara alet oldukları ya da bir çıkar peşinde vezirleri yerdikleri nadir değildir. Bâbıâli Paşalarına, İngilizci, Fransızcı, Almancı, Rusçu gibi yakıştırmaları, bu tür çıkar hesapları sonucunda genellikle bu gazeteler yaratmışlardır. .

Osmanlı toplumuna modern tüketıme yönelik eğilimleri de Fransızca gazeteler şırınga etmişlerdir. Avrupa'daki ve daha çok Fransa'daki modern yaşamı anlatmanın yanısıra, dört sayfadan yaklaşık birini kaplayan ticari reklâmlarla buna katkıda bulunmuşlardır. Ancak bu

reklâmlardan gelen kazanç hiçbir zaman gazeteyi yaşatacak düzeyde değildi. Bu sebeple hemen hepsi, siyasi eğilimleri ne olursa olsun Avrupa mali çevrelerinden para yardımı görmüşlerdir.

Bu gazetelerin yazı kadroları, az sayıda Avrupalı, çoğunlukla yerli azınlıklardan (Rum, Ermeni, Yahudi, Balkanlı) oluşuyordu. Seslendikleri kitleler de, sınırlı ölçüde Türklerden, daha çok ticaret ve maliye çevrelerinde çalışan aynı azınlıklardandı. Ancak sınıfsal olarak bunları tam anlamıyla Avrupa'nın burjuvalarına benzetmek yanlış olur. Bu gazetecilerin yanısıra, bu okuyucular da genelde Avrupa burjuvazisinin aracıları, ajanlarıydılar. Hepsi de Avrupa sermayesinin kazancı için çalışıyorlardı. Yerli azınlıklardan da olsalar, genellikle bölünmüş bir Osmanlı Devleti'nin kârlarını artırmayıp azaltacağının farkındaydılar. İşte bu sebeple Osmanlı Devleti'yle birlikte kapitülasyonlara dayalı sömürü düzeninin devamının kendi yararlarına olduğunun bilincindeydiler.

Rumca Basın, Yunan bağımsızlığı öncesinde Viyana, Paris ve Londra'da sürgün basını olarak belirmiş, Osmanlı topraklarına sokularak bağımsızlık savaşımı için kullanılmıştır. Yunanistan'ın bağımsızlığından sonra çıkan gazeteler ise değişik nedenlerle Osmanlı Rumları üzerinde fazla etkili olamamışlardır. Bunlardan biri dil, diğeri Kilise ve sonuncusu da yarım milyon nüfuslu yeni devletin herkese büyük olanaklar sağlayabilen bir Osmanlı Devleti'ne alternatif olma çabasının ciddiye alınmamasıydı.

Osmanlı Devleti'nde ilk Rumca basın denemelerini İzmir'de görüyoruz. 1831'de *Filos Ton Neon* gazetesiyle başlayan bu denemeler fazla başarılı olmadı. 1838'de çıkan *Amalthia* ise 1922'ye kadar çıkabildi. Bununla birlikte İzmir'de yayın hayatını birkaç ay veya birkaç yıl sürdürebilmiş birçok gazete yayınlanmıştır.

1832'de bir çeşit resmi gazete olan *Takvim-i Vakâyi*'nin Rumcası yayınlandı. Bunun aralıklarla 1850'ye kadar yayınlandığı bilinmektedir. Rum toplumunda buna Patrikhane dahil sadece 400 istekli çıkması ve daha sonra *Takvim-i Vakâyi*'nin Türkçesini tercih ettiklerini bil-

dirmeleri -çünkü Türkçeyi daha iyi biliyorlardı- Rumca gazetelerin neden başlangıçta fazla etkili olamadığına ışık tutmaktadır. Nitekim Anadolu'da çok sayıda Yunan harfleriyle Türkçe -Karamanlidika- gazete yayınlanmıştır. Diğer yandan klasik Yunanca ile modern Yunancayı kullanma konusunda kendi içlerinde çıkan tartışmalar da Rumca basının tek bir cephede toplanmasını engellemiştir.

Rumca basının 1850'den sonra İstanbul'da yoğunlaştığını görüyoruz. Başta *Bizantis* (1850-1888?) ve *Eklisiastiki Aliteia* (1881-1922) gibi Patrikhane'nin sözcüsü olanlar vardı. Bunlar modernleşme eğilimine karşı, Rum cemaatinin kilisenin etkisinden kopması korkusuyla, statükonun devamı yanlısı bir tutum içindeydiler. Bu sebeplerle kendi dışlarındaki basınla atışıyorlardı. Radikal basının başında gelen, 1863'de İstanbul'da yayına başlayan *Neologos* ise Bizans'ı canlandırmayı hayal ediyordu:

'Yunan ırkının megalo ideası, Yunan eğitimi, Yunan yaşamı, ve uygarlığının, Osmanlı devletinin koruyucu gücü altında, Osmanlı İmparatorluğu ve doğuya yayılmasıdır... Madem ki bütün ekonomik girişimler ve birçok kamu hizmetleri Rumlar tarafından ve Rum sermayesi sayesinde gerçekleşmektedir, o halde ekonomik olarak Türkiye bir Yunan devletidir.'

Gerçi Osmanlılığa bağlı Fenerliler, Bizans'ın varisi Osmanlı yerine niteliksiz bir Atina'ya hizmeti küçülme sayan İstanbul Rumları, sabırsız girişimlerin ticaretlerine büyük zarar verebileceğini düşünen tüccarlar ve daima yavaş hareketi yeğleyen Patrikhane gibi bu düşünceye açıkça cephe alanlar çoğunluktaydı. Osmanlılığı Yunanlılığa üstün tutanlar "bu yanlış ve haris politikalar yüzünden Rumların önemli görevleri Ermeni ve Yahudilere kaybettiklerini, Ermenilerin 'millet-i sadıka' diye anılır olduklarını" ileri sürüyorlardı. Ancak bir yandan Yunanistan'dan diğer yandan Rusya'dan destek alan bir kısım basının radikal nitelik kazandığı görüldü.

Ermenice Basın'ın merkezi ise daima İstanbul olmuştur. *Takvim-i Vakâyi*'nin 150 kadar abonesi bulunan Ermenice nüshasıyla başlayan bu basının yüzde 80'i İs-

tanbul'da, yüzde 7'si İzmir'de, yüzde 13'ü ise yirmi ilde yayınlanmıştır. Bunlar arasında iki düzine kadar Ermeni harfleriyle Türkçe gazete de vardır ki, bunlar oldukça etkili yayın yapmışlardır. En ünlüleri *Manzume-i Efkâr* (1866-1896), *Envâr-ı Şarkiyye* (1867), *Avedepar* (1870), *Ceride-i Şarkiyye* (1885-1913)'dir. Doğrudan doğruya Ermeniler tarafından çıkarılan ilk gazete *İştemeran Bidani Kidelyats*'dır (İzmir 1839). Daha sonra *Masis* (1852), *Jamanak* (1863) ve *Hayrenik* (1870) etkili olmuşlardır. Ermeni basını, Ortodoks, Katolik, Protestan kiliselerine mensup olanlar, laikler ve daha sonra ihtilâlci ve anarşist eğilimleri izleyenlere uygun olarak çok çeşitlilik göstermiş; kendi içinde de Ermeni haklarını savunmak dışında, tek bir cephe oluşturmamıştır.

Arapça Basın'da merkez kontrolünü ise Beyrut oynamıştır. 1852-1877 arasında Beyrut'ta 21 Arapça gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bu sayı İstanbul'da 3, Cebeli Lübnan'da 1, Şam'da 1, Halep'te 3, Bağdat'ta 1, Kudüs'de 2, Trablusgarp'ta 1'dir. *el-Cevâib* gazetesi İstanbul'da yayınlandığı sürece, sadece Arap çoğunluklu eyaletlerde değil, Hindistan gibi Müslüman cemaati bulunan Asya ülkelerinde de etkili olmuştur. 1874'den itibaren Osmanlı basın rejimi sertleştikçe Beyrut ve Suriyeli gazeteciler Mısır'a yerleşmeye başlamışlardır. Mısır İngiliz kontroluna girdikten sonra (1882) Arapça basının merkezi oraya taşınmış, İstanbul bu sıfatı kaybetmiştir.

Bulgarca Basın'ın tarihi ilk olarak İzmir'de 1842'de yayınlanan aylık *Ljuboslowije* ile başlar. İvan Bogorow'un 1848'de İstanbul'da yayınladığı ve 1862'ye kadar süren *Çarigradski Vestnik* [Çar Şehri (İstanbul) Habercisi], Panslavcılığın sözcülüğünü yapmıştır. İhtilâlci Bulgar gazeteleri ise 1857'den sonra yayınlanmaya başlamıştır. 1878'e, Bulgaristan özerkliğini alıncaya kadar, Osmanlı toprakları içinde ve dışında 105 Bulgarca milliyetçi radikal yayın olduğu bilinmektedir. Ancak bunların birçoğu bülten şeklinde olup sadece militanlara hitap eden yayınlardı. Bu arada İstanbul'un Fransızca basınında Rumları destekleyenler ise, Bulgarların Patrikhaneden ayrılıp kendi kiliselerini kurma çabaları sebebiyle Bulgarlara

hep karşı çıkmışlardır. Buna karşılık İstanbul'un İngilizce gazeteleri Bulgarları desteklemişlerdir. 1867 başında *Levant Herald*, Bulgarların Girit ihtilâlcilerini destekledikleri ve çabalarını övdükleri hakkında bir yazı yayınladığı için kapatılmıştır. Bu yaklaşım İngilizlerin Balkanlarda Rusya'ya ve Panslavizm'e karşı destek aramalarının sonucuydu. Diğer bir İngilizce gazete *Levant Times* da, bir Bulgarca nüsha yayınlayarak Bulgar milliyetçiliğini desteklemiş, 1876'ya varan olayları kışkırtmakta Türkiye içinden önemli bir roloynamıştır.

Farsça Basın, İran'da basın hayatı başlamadan önce İstanbul'da *Takvim-i Vakâyi*'nin Farsça nüshası çıkmıştır (1832). Bu gazete Bağdat, Erzurum, Kars, Van, Beyazıt gibi Doğu Anadolu'daki eyaletlere dağıtılmıştır. İstanbul'da çıkan ikinci Farsça gazete, aynı zamanda İran'ın ilk sürgün ve ihtilâlci gazetesidir. *Ahter* adındaki bu gazete 1875-1896 arasında aksamadan, sürekli olarak çıkmış ve bazı radikal eylemlerin düzenlenmesinde esin kaynağı olmuştur.

Yahudi dillerinde ilk gazete İzmir'de 1842'de yayınlanmıştır. İspanyol Yahudicesi olan Ladino dilinde İzmir'de çıkan *La Buena Esperenca* 1874'den 1914'e kadar yaşamıştır. İstanbul'da çıkan *El Tiempo* (1871-1930) ve Selânik'te yayınlanan *La Epoca* (1875-1912) daha çok Abdülhamit döneminde etkili olmuşlardır. Selânik vilâyet gazetesinin bir bölümü de Ladino dilinde yayınlanmıştır. Yahudilerin Kudüs'te ilk gazete çıkarma denemeleri de 1862'de *Torak Zion* ile başlamıştır. Ancak okuyucu azlığı sebebiyle fazla sürekli olamamışlardır.

Bunların dışında Sırpça, Romence gibi dillerde de sınırlı etkinliğe sahip gazeteler çıkmıştır.

Bütün bu bilgiler gösteriyor ki, 1878 öncesinde Osmanlı Devleti Fransızca, Rumca, Ermenice, Bulgarca, Farsça ve Yahudi dillerindeki basınların merkezini oluşturuyordu. İstanbul da basına rakipsiz bir merkezdi. İzmir ise bir süre rol oynamış, ama bunu İstanbul'a terketmiştir. Arapça'da da sayısal açıdan Beyrut'un gerisinde olmakla birlikte kalite açısından İstanbul yine de önde geliyordu.

Özel Girişimin Türkçe Yayınları

Özel girişimle yayınlanan ilk Türkçe gazete (21.10. 1860) *Tercüman-ı Ahval*'dir. Kurucuları, Paris'te sefaret kâtipliği yaptığı sırada Batıyı tanımış ve Türk unsurunun da kendi özgün sözcüsü bulunması gereğini farketmiş olan Agâh Efendi (1832-1885) ile yine Paris'te eğitim görmüş olan Şinasi Efendi (1826-1871)'dir. *Tercüman-ı Ahval* haftada iki gün diye başlamış, gördüğü ilgi üzerine beş güne kadar çıkmıştır.

Agâh Efendi izin başvurusunda, Şinasi ise ilk sayının sunuş yazısında, "ülkede yerli ve yabancı uyruklular her dilde (Türkçe dahil) gazete çıkartmaktadırlar ve hukuklarından daha fazla bir özgürlüğe sahiptirler; buna karşılık Millet-i Hakime'nin (bazan Osmanlı, bazan İslâm, bazan da Türk deyimi kullanılır) aynı özgürlüğe sahip gazeteleri yoktur; parasını kendimiz ödeyerek, yani devletten yardım almadan, aynı özgürlüğü kullanmak istiyoruz" anlamını taşıyan açıklamalarda bulunurlar.

Verilen izinde "Ceride-i Havadis gibi -yani Bâbıâli'ye bağımlı- bir şey çıkacağından, sahibi de bendegân'dan olduğuna göre sakıncası yoktur" denmiştir.

Oysa daha başlangıç yazısında, bir övgü gazetesi değil, düşünce ve tartışma gazetesi tasarlandığı, Şinasi'nin "halk yasal görevlerle yükümlü olduğuna göre, vatanın yararı için söylemek ve yazmak da hakkıdır" demesinden ve örnek olarak ileri uygar ülkelerin politik gazetelerini göstermesinden anlaşılır. Konuşulan ve yazılan arasında fark olmamak gereğini savunması "umum halkın kolaylıkla anlayabileceği şekilde" yazma ilkesini koyması da, halka yönelme amacını belirler.

Tercüman-ı Ahval'in o güne kadar çıkan Türkçe ve diğer gazetelerden kat kat fazla ilgi görmesi, kuşkusuz her şeyden önce, hem dil hem de içerik açısından geniş kitlelerin özlemine yanıt vermesinden ileri geliyordu. Resmî görüşün dışındaki konulara el atabilmesi, toplumun dertlerini dile getirmesi, zamanla okuyucu mektuplarına da yer vermesi, ansiklopedik bilgiler dağıtması bu ilgiyi artıran sebeplerdi. Ön plana çıkıvermesi hemen

tepkiyi çekti ve yirmi yıldır uyuşuk gazetecilik yapan *Ceride-i Havadis, Ruzname-i Ceride-i Havadis*'i yayınlayarak rekabete girişti. Aynı zamanda da *Tercüman*'da başlayan Şinasi'nin 'Şair Evlenmesi' adlı manzum oyununu 'Kocakarılara mahsus masal' diye niteleyerek bir polemik başlattı. Bazı Fransızca Rumca, Ermenice gazeteler de buna karıştılar. Tartışma sırasında sorunlarını en az savunabilen cemaatin 'Millet-i Hakime = Türkler' olduğu, 'Milel-i Mahkûme = Mahkûm Milletler' denilen azınlıkların çok daha özgür bir basına sahip oldukları açıklanmıştır. Hindistan'da İngilizin, Cezayir'de Fransızın sesi daha çok işitilir, bizde ise aksinedir. İstenilen, Millet-i Hakime'nin devlet ve milletin halinden özgürce bahsedebilmesi hakkıdır.

Tartışma sırasında, "fikir ve açıklama özgürlüğü"nün insan tabiatının gereği olduğu ve bunu engellemenin düşünce sahibinin bile kudreti dışında bulunduğunun, resmi nitelikli gazete (Ruzname) tarafından da onaylanması, bir anda kamuoyu önünde varılan önemli aşamayı kanıtlar.

Ülkenin mali sorunları, Avrupa'dan sağlanması tasarlanan borç üzerinde dönen hileler, diğer gazetelerin fazlasıyla ticaret işlerine burun sokmaları, sermaye oyunlarıyla para kazanan sarrafların cambazlıkları, dış politika konusundaki eleştiriler *Tercüman-ı Ahval*'in işlediği konulardı.

Tercüman-ı Ahval'in devletin yönetim sistemini de eleştirilerine hedef alması, çıkışından altı ay sonra kapatılması sonucunu yaratmıştır. Eğitim sistemini eleştiren ve Ziya Bey (Paşa) tarafından yazıldığı ileri sürülen yazılar yüzünden 1861 Mayıs'ında iki hafta için yayını durdurulmuştur. Bu kararın sebebi olarak "*Tercüman-ı Ahval* yazarının yetkisini aşarak davranması" ileri sürülmüştür.

Yayınladığı değerli araştırmalar arasında *Tercüman*, Tanzimat'ın eleştirisini de başlatmış, ticareti tamamen liberalleştiren antlaşmaların yerli sanayin yıkılmasının başlıca sebebi olduğu ileri sürülmüştür. Yine de *Tercüman* kötümser değildir. 'Madem ki askerlikte Avrupa'ya yetiştik, kısa sürede sanayi ve ziraatte de yetişebiliriz' düşüncesi sütunlarında açıklanmıştır.

Tercüman-ı Ahval'in açtığı yolda daha ileri bir adımı atan *Tasvir-i Efkâr*, (27.6.1862) kamuoyunun önemini her şeyin üstünde ön plana çıkaran ilk gazetedir. Tıpkı *Tercüman-ı Ahval* gibi Osmanlı yapısı içinde Türk unsurunun haklarını savunmuş ve siyasal polemiklerle basına yepyeni ufuklar açmıştır, *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*'nin sözcüsü durumuna gelmiştir. Kurucusu, Yeni Osmanlıların ideologu sayılabilecek ve Türkiye'de fikir gazeteciliğinin öncüsü Şinasi ve kadrosundan yetişen Namık Kemal (1840-1888) ile Türk basın tarihinde aşılamaz bir yer edinmiştir.

İlk sayının sunuş yazısında Tanrı'nın verdiği aklı kullanmak gerektiğini savunan Şinasi, her şeyden önce dinamik bir kamuoyundan, hükümdar ve hükümetin yanısıra söz sahibi olacak bir halktan yanadır. Gazetesinde padişahın tahta çıkış ve doğum günlerine övgüler koymayı reddetmiştir. Parlamenter sistemi savunuyor, bu konuda Avrupa basınından çeviriler yayımlıyordu. Malî reformlar, sarraf çevrelerinin oyunları, fakirlerin durumu, İstanbul'un kent olarak dertleri, eğitim konusundaki eleştirilerin yanısıra dış politikada Karadağ sorunu, Rusya'nın Kafkaslar ve Polonya politikasının eleştirisi gibi konularla da önemli yankılar sağladı. Bunların sonucu gazeteye ilgi öylesine arttı ki, rakipleri gölgede kaldı ve tirajı, bir söylentiye göre, 24 bine kadar yükseldi. İşin ilginç yanı, yazdıkları içinde izin verilmediği için yayımlanamayanlar, sayıca çok daha fazlaydı.

Tasvir-i Efkâr'ın eğitim ve edebiyat alanlarında yepyeni bir yaklaşım oluşturduğu da kabul edilir. Halk dilini ön plana çıkarması, sade anlatım ve kesin fikirli stili, gazetesine izin için yaptığı başvurusundaki "olabildiğince Türkçe anlatım" ilkesine sadık kaldığını gösterir.

Tasvir-i Efkâr'ın Türkçe basına getirdiği iki önemli yenilikten biri okuyucu mektupları ile ilgilidir. *Takvim* ve *Ceride*'nin sadece padişaha ve vezirlere övgü taşıyan okuyucu mektuplarına yer vermelerine karşılık Şinasi, gerçek okuyucusunun fikirlerini yansıtan yazılara sütunlarını açmıştır.

İkinci önemli yenilik Arap harfleriyle dizgiyi kolay-

laştırmak için dizgi kasasındaki harf sayısını 112'ye indirmesiydi. Bu girişim, okuma, yazma ve öğrenmede kolaylık için "Arap harflerinin ıslahı ve Latin harflerinin kullanılıp kullanılamayacağı" konusundaki uzun ve önemli bir tartışmanın açılmasını sağladı. 1863 yılından itibaren *Mecmua-i Fünûn, Tasvir, Hürriyet, Terakki, Ruzname, İbret* gazetelerinin katıldıkları bu tartışmayla, Avrupalı Oriyantalistler ve Hıristiyan Araplar tarafından daha önce ele alınmış olan bu konu İslâm düşünürlerine açılmış oluyordu. Türkçe basından sonra Arapça basın ve İranlı aydınlar da tartışmaya katılmışlardır. Suçu harflerde değil, eğitim sisteminde bulanlar olmuştur. Bu sırada şöyle ilginç görüşler de belirtilmiştir:

"Arap harfleriyle değil öğrencilerın, öğretmenlerin içinde bile gazete okuyabilecek yüzde beş kişi çıkamaz; oysa Rum, Ermeni ve Yahudi çocukları mahalle mektebine gittikten altı ay sonra okuyabilecek duruma geliyorlar."

Şinasi'nin memur olduğu halde yönetimi böylesine eleştirisi dikkatlerden kaçamazdı Gazetesinin 106. sayısından sonra görevine son verildi, ancak o gazetecilik görevini bırakmadı. Genç kadroları bir araya toplayıp yetiştirme çabalarını terketmedi. Böylece Yeni Osmanlılar'ın fikrî kurucusu oldu. Osmanlı milletinin kimliği konusunda tartışmaların arttığı bir sırada *"millet-i hakime"*nin kendi hakkındaki kararı kendisinin vermesi gerektiği yolundaki düşüncenin temelini atmış oldu.

1865'de Şinasi'nin, başarısız bir komplo nedeniyle Paris'e kaçması üzerine *Tasvir-i Efkâr* Namık Kemal'in yönetimine girmiş oldu. Daha önceleri sadece çeviriler yapan Namık Kemal, kolera konusu, kentin sorunları, eğitim, maliyenin düzenlenmesi konularında artık kökleşmiş eleştirilere ek olarak yavaş yavaş kendi kişiliğini de polemiklere ve yazılara koymağa başladı. Kadınların okutulması, Tıp fakültelerinde eğitimin Türkçe olması, İstanbul'un yangınlardan kurtarılması, Türk dili ve edebiyatının sorunları, tarih konularındaki ilk yazıları belirir. Dış politika alanı, ülke ve yönetim hakkındaki görüşlerini açıklamasına fırsat hazırlar.

Namık Kemal Tepebaşı kahvelerinde söylenen Türk

aleyhtarı Rumca şarkılara çatıyor, hükümetle ulusun özgürlük koşulları içinde dayanışması gerektiğini savunuyor, hükümdarın kendisini halka sevdirmesi gereğinden bahsediyordu. Memleketeyn (Eflâk ve Boğdan) ve Girit konusunda hükümet politikasını eleştiriyordu. Avrupa devletlerinin çıkarcı politikalarını ortaya koyuyordu.

1867 başlarında aynı okulun bir diğer üyesi Ali Suavi de *Muhbir* gazetesinde daha değişik bir açıdan ama çok daha sert şekilde yine hükümeti eleştiriyor ve çözümü bir ulusal meclis kurulmasına bağlıyordu. *Muhbir* aynı zamanda Girit'te ezilen Türk ve Müslümanlara yardım kampanyası açmış, büyük paralar toplamıştı.

Muhbir, ilk iki özel Türkçe gazetenin açtığı yolda daha sert muhalefet yapan bir gazete olmuştur. 1867 yılında sadece 55 sayı çıkan gazete sık sık kapatılmıştır. 27 Mayıs 1867'den sonra çıkmamıştır.

1867'de, Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'te, ülkenin malî durumu hakkında padişaha yazdığı açık mektup ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti hakkındaki haberler Fransız, Belçika ve İstanbul'daki *Courrier d'Orient*'den sonra *Muhbir* ve *Tasvir-i Efkâr*'da yayınlandı. Buna saldıran *Gazette de Levant*'ın yazısına da Namık Kemal cevap verdi. Artık *Muhbir* ile *Tasvir-i Efkâr* aynı çizgide yolalıyorlardı. *Muhbir* Mısır valisinin isteklerini eleştiren bir yazı yazdı, *Tasvir* bunu aynen sütunlarına aktardı. Ali Suavi Bâbıâli'yi, iç sorunlara Avrupa devletlerinin karışmasını önleyemediği için eleştiriyordu. "Hürriyet" başlıklı yazısında keyfi yönetimi ve eşitsizliklerin yokedilememesini yeriyordu. 9 Mart 1867'de, Osmanlı devlet adamları bir danışma meclisi karşısında sorumlu tutulurlarsa, ülkenin pek çok hastalığının iyileştirilebileceği hakkında Ziya Bey'in yazısı çıktı; aynı gün gazete kapatıldı. Sebep olarak gazetenin insanları kandırarak hükümete karşı kışkırtması gösterilmişti. Memur gazetecilerin her biri de terfi edilerek Anadolu'da birer göreve atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendi. M. Fazıl Paşa'nın çağrısı üzerine Ziya Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal ve bazı arkadaşları Paris'e kaçtılar.

Yeni Osmanlılar adına ilk önce Londra'da 31 Ağustos

1867'de Ali Suavi tarafından *Muhbir* gazetesi çıkarıldı. 3 Kasım 1868'e kadar 50 sayı çıkan bu gazetede meşveret fikrinin yanısıra, millet adına yapılan borçlanmalara, eğitim ve öğretim sistemindeki gereksinmelere bol yer veriliyordu. Ali Suavi, yapısındaki eylemci dinamizmi yazılarına aktarmaktan çekinmiyordu. Eğer önerdiği meclis fikri hükümetçe kabul edilmezse, halkın bunu zorla alacağını belirtiyordu.

Ali Suavi'nin başına buyruk davranışı grubun diğer üyelerinde tepki yarattı ve *Muhbir*'in Yeni Osmanlıların sözcüsü olamayacağına karar verildi. 29 Haziran 1868'de Londra'da, önce Reşat Bey'in sonra Namık Kemal'in yönetiminde *Hürriyet* gazetesi yayınlandı. Bunun 64. sayıdan sonrasını Ziya Bey yönetmiştir. Namık Kemal'in yönetimindeyken *Hürriyet*'in *Muhbir*'e üstünlüğü, daha dengeli ve ilkelere bağlı bir yayın yapmasındadır. Montesquieu'nün kuvvetler ayrılığı ilkesini savunuyor, kişisel yönetimlere, kararlara karşı çıkıyordu. Yazılara pek az imza koymuş, daha çok bir grubun ürünü olduğu kanısını kuvvetlendirmeye çalışılmıştır. Meşrutiyet'in kurulmasını, danışma sisteminin ve basın özgürlüğünün gelmesiyle yönetim üzerinde bir kontrolün gerçekleşmesini istiyorlardı. Batı'dan alınacak bazı kurumlarla imparatorluğun çökmesinin engellenebileceği kanısındaydılar.

Bütün bunların gerçekleşmesi için *Hürriyet*, özgürlüğün insanların sadece hakkı değil, yapısının ayrılmaz parçası olduğu fikrindeydi. Millet veya dinleri ne olursa olsun insanlar "tek yatan" olan Osmanlı topraklarının tümünü temsil etmeliydiler, kendi gruplarını veya bölümlerini değil. Bu anlayışla Namık Kemal ve arkadaşları Osmanlılığın, devleti daha da pekiştirecek, güçlendirecek bir kurum haline gelebileceğine inanıyorlardı.

Binlerce sayıda basılıp Türkiye'deki yabancı postahaneler aracılığıyla ülkenin her yanına ulaştırılabilen *Hürriyet*, içeriğindeki dengelilik ve o günün aydınlarının sorunlarına yanıt vermekteki başarısı sayesinde büyük bir ilgi topladı ve el altından bir liraya kadar satılmağa başlandı. Bunun ticaretiyle büyük kazançlar sağlayan yabancı tüccarlar bile belirmişti.

Namık Kemal olaylara ilkesel açıdan bakarken Ziya Paşa kişilere bağlıyordu. Özellikle Âlî Paşa'yı hedef alması, üstelik *Hürriyet*'in 78. sayısında Ali Suavi'nin bir yazısında Âlî Paşa'nın idamını önermesi, sürgündekiler arasındaki kopuşu hızlandırdı. Osmanlı elçiliğinin şikâyeti üzerine İngiltere'den hudut dışı edilen Ziya Paşa son 21 sayıyı Cenevre'de çıkardı. *Muhbir* ve *Hürriyet*'in dışında Ali Suavi Avrupa'da *Ulûm*'u çıkarmış ve Türkçülük akımının öncülüğünü yapmıştır. Paris'te *İttihat*, Cenevre'de ise *İnkılab* adında iki yayın daha yapılmıştır.

Namık Kemal 1870'de özel bir afla yurda döndü. Diğerleri ise 1871 sonundan itibaren, Âlî Paşa'nın ölümünü takiben çıkarılan genel afla döndüler.

Osmanlı Devleti'nde basının ilk 31 yılında sadece dört Türkçe gazete ve dergi çıkmıştır. 1860-66 arasında İstanbul'da toplam 17 yeni yayın görülür ki, her yıl 2,5 yeni yayın demektir. 1867-1878 arasında ise 113 yeni yayın vardır, yani ortalama her yıl 10 yeni organ çıkıyor demektir. Âlî Kararname'nin frenlemelerine rağmen bu artış, toplumun aydın kesiminde büyük bir dinamizmin varlığını gösterir. Yani, Yeni Osmanlılar Avrupa'da sürgündeyken de basının gelişmesi hızla sürmüştür. Âlî Kararname'nin frenlemesi sanıldığı gibi sınırsız olmamış, belli bazı konularla sınırlı kalmıştır.

Bu aynı zamanda, memur-gazeteci tipinin yerini meslekten gazeteci'nin artık almaya başladığı dönemdir de. Sürekliliği kadar içeriği açısından da meslekleşmenin simgesi olarak *Basiret*'i ve onu çıkaran Basiretçi diye ünlü Ali Bey'i gösterebiliriz. Bu gazetenin izlenecek politikayı birlikte tartışan bir kadrosu vardı. Konular uzmanlarına yazdırılıyordu. Ve aynı dönemde gazete idarehaneleri aydınlarin toplantı yeri halini almaya başlamıştır. *Basiret*'te gazeteciliğin bir meslek haline gelmesi yolunda bir savaşıma da rastlıyoruz. "Avrupa'da gazeteciler öyle saygın kişilerdir ki, bunlardan Dışişleri bakanlığına yükselenler görülür; Osmanlı ülkesinde ise zaptiye neferi kadar haysiyetleri yoktur" şeklindeki yazı büyük tepkiler yaratmış, Zaptiye Nazırı, "erlerine hakaret ederken yazarın Padişahı hedef aldığı" gerekçesiyle Basiretçi Ali'yi 90

gün hapse mahkûm ettirmişti. Basiretçiler Yeni Osmanlıların ılımlılarından ve Saraya çok karşı olmayan grubundan olmakla birlikte 'doğruluğuna inandığını serbestçe yazma' yanlısıydılar. Gazetenin daha ilk sayısında radikal olmamakla birlikte sefalete yolaçacak bir statükocu olmadıkları da belirtilmişti. Bu gazetecilik niteliği sayesinde *Basiret* on binlik sürekli bir tiraja oturabildi.

Filip Efendi, Ali Reşit Bey, Recaizade Ekrem, Ebüzziya Tevfik'i bir araya getiren *Terakki* de aynı liberal ve Türk Osmanlı topluluklarının çıkarlarını ön planda tutan bir davranış içindeydi. Bazı çevrelerce *Basiret*'ten daha iyi bir gazete sayılıyordu. Hele özgürlük kavramı üzerinde çok duruyordu. 1869 başlarında yayımladığı makalelerinden birinde özgürlüğü "iyi ile kötüyü ayırabilen her insanın doğal durumu" olarak tanımlıyor, ancak bu ayırma yeteneğinin, eğitim sağlandığı takdirde kazanılabileceğini, cahil kalan bir toplumda özgürlüklerin de toplumun aleyhinde kullanılacağını söylüyordu. *Terakki*'nin özgürlük konusunu ılımlı da olsa fazlaca işlemesi, Bâbıâli'yi rahatsız etti. Sonuçta 1870 Ağustos'unda bir ay için kapatıldı, ancak gazete bir daha çıkamadı.

Terakki'nin kadın sorunlarına eğilen Kevkeb-i Şarki (Doğu Yıldızı) adlı yayını bu alanda ilkti. Çağdaş toplumda kadının erkekle eşit yeri bulunduğu savunuluyordu. Kız çocukların eğitilmesi gereği en çok vurguladığı konulardan biriydi.

Yine *Terakki* grubundan haftalık *Letâifi Asar* ilk mizah ve karikatür yayınlayan gazete olarak basın tarihimize geçmiştir.

Terakki'nin kapatılmasından sonra hemen aynı kadro *Hakayık-ul Vakayi* (Olayların Gerçeği) isimli gazeteyi çıkarmışsa da aynı başarıyı elde edememiştir.

İlk çocuk gazetesi *Mümeyyiz* de 15 Ekim 1869'da ilk sayısını yayınlamıştır. Çocuk eğitimi ve yetiştirme yöntemlerini işleyen gazete 1870'de kapanmıştır.

İlk resim yayınlayan gazete 1866'da yayına başlamış olan *Âyine-i Vatan*'dır. Fazla tutunamamış, önce *Vatan* sonra *Ruznamei Âyine-i Vatan* isimleriyle yayına devam etmiştir.

24 Ekim 1870'de yayına giren *Diyojen* de siyasal mizah konusunda yepyeni bir aşama oluşturmuştur. Bütçe açığını her tütün içenden vergi almakla kapatmayı önerene karşı daha büyük bir kazanç sağlayacak bir önerisi vardı: Ekmek yiyen, su içen herkese vergi konursa sadece borçların hepsini ödemek değil, Avrupa'ya üstelik borç verecek duruma gelebileceğimizi anımsatıyordu.

Avrupa dönüşünde Namık Kemal polemikçi yeteneğini *İbret* gazetesinde ortaya koydu. 1872 Haziran'ında Ahmet Midhat'ın yönetimine girdikten sonra gazete radikal Yeni Osmanlıların sözcüsü haline geldi. İlk sayısında başyazar Namık Kemal ve arkadaşları Reşat, Nuri, Tevfik ve Mahir imzasıyla yayınlanan yazıda şöyle deniyordu:

"İnanışımıza göre, burada gazetelerin en büyük görevi halkımıza siyasal kurallar, ve medeni ilerlemelere ait bilgi vermektir. Elimizden gelen bütün çabayı bu hizmette kullanacağız. Bununla birlikte havadis vermekte de kusur etmeyeceğiz. En kutsal bildiğimiz bir görev de Matbuat Nizamnamesi'ne uygun olduğu derecede doğru söylemektir."

Birinci sayısı iki baskı yapmış ve 25 bin gibi o güne kadar işitilmemiş bir tiraja ulaşmıştı. *İbret* kısa yaşamında 12 binlik tirajın altına düşmemiştir. Bunda sadece bir fikir gazetesi değil, gerçek bir savaşım gazetesi olması da önemli bir roloynuyordu. Bu savaşımı haberlerden çok ileri sürdüğü temaları uzun uzun işleyen makalelerle yapıyordu. Ülkenin sorunları üzerinde bazan üç sayfasını başyazılara ayırdığı oluyordu. Namık Kemal'in en geniş çalışma gösterdiği gazete *İbret* olmuştur, çünkü haftada beş defa yayınlanıyordu.

Her sayısında yeni sorunlar ortaya atılıyordu. O zamana kadar ancak Avrupa gazetelerinde görülebilen düşünceler en ayrıntılı şekilde *İbret*'te işleniyordu. Artık sadece Osmanlılık içindeki bir dayanışmanın değil, ayrıca Müslümanların da kendi aralarındaki bir dayanışmanın gereksindiğini farketmişti. Gazetenin 27.6.1872 sayısındaki "İslâm Birliği" makalesinde Namık Kemal bütün Müslümanları "Ağabeyleri olan Türklerin koruması altında toplanmağa" çağırıyordu. Gazete öylesine şiddet saçı-

yordu ki, yayınlandığının 27. gününde dört ay süreyle kapatıldı ve bütün yazarları Anadolu'ya zorunlu memuriyetlerle atandılar: Namık Kemal Gelibolu'ya mutasarrıf, Nuri Ankara'ya mektupçu, Reşat Bilecik'e kaymakam, Ebüzziya Tevfik İzmir'e mahkeme başkâtipliğine.

Namık Kemal Gelibolu'dan 1873 başında İstanbul'a döndü ve *İbret*'in başına geçti. Gazetede sansüre saldırışı öyle şiddetli oldu ki 6.2.1873'de gazete bir ay için kapatıldı. Namık Kemal'i çileden çıkaran, gazetede yayınlanırken sansüre sokulmamış yazılarının kitap haline getirilirken sansürün uygulanmasıydı:

"Kitabı kontrol etmek gibi Avrupa'ca birkaç yüzyıl evvel, sırf bilgi ve eğitimin gelişmesini önlemek için konulmuş bir kuralın, bu zamanda ve hiçbir sebep olmadığı halde Osmanlı topraklarında yürürlüğe konulmaya çalışılmasına gerçekten ne denli üzülünse yeridir."

İbret, yurtseverlik konusunu sık sık yinelemeğe ve her Türk'ü vatanın refah ve iyiliği için bizzat çalışmaya çağırıyordu. Namık Kemal kafasındakilerin artık Sultan Aziz'le gerçekleştirilemeyeceğine inanıyordu. Onun için veliaht Murat'la ilişkiye geçtiler. Özgürlüklere dayanan ıslahatı onu tahta geçirerek gerçekleştirmeyi tasarlıyorlardı. 1 Nisan 1873'de Namık Kemal'in ***Vatan Yahut Silistre*** piyesinin ilk temsili, İstanbul'u ayağa kaldıracak bir başarıya ulaştı. Dört gün sonra *İbret* kapatıldı. Bu, piyes sebebiyle yapılan gösterilerden değil, gazetenin 'hükümete bağlı olan millet' yerine 'hükümetin egemen olan milleti' deyimini kullanmış olmasından ileri geliyordu. Hiçbir yargılama yapılmadan Namık Kemal Magosa'ya, diğerleri Rodos ve Akkâ'ya sürüldüler. Namık Kemal geri kalmışlığımızın sebebini basının geç kurulmasına bağlayacak kadar bu mesleğin önemine inanıyordu.

"Ülkemizin Avrupa'dan birkaç yüzyıl geri kalmasının başlıca sebebi basının olmamasıdır. Basın bugünkü uygarlıklarda görülen olgunluğun asli sebebi sayılır. Basının görevi bir ağızdan çıkan sözü dünyanın her yanına dağıtmaktır. Baskı altında olmadığı dönemlerde basının edebiyata ve halk eğitimine pek çok yararlı etkileri olur. Gazeteler ülkeye ve devlete büyük yarar sağlamış, olum-

lu işler görmüşlerdir. Niçin baskı altında tutulurlar?"

Bu inanç sebebiyledir ki, 1876'da ilk Osmanlı anayasası hazırlanırken basın özgürlüğü özellikle dikkate alınmıştır.

İlk Elli Yıllık DönemdeBasın Rejimi

Osmanlı topraklarında tüm yayınların izine ve bir ön kontrola tabii olduğunu Bâbıâli 1840'larda zaman zaman yayınladığı bildirilerle yerli ve yabancı herkese anımsatmıştır. Gerçekte ülkede ikili bir düzen belirmişti. Türkçe yayınlar memurlar tarafından hazırlandığı için otomatikman kontroldaydı. Zaten bunların sayısı da son derece azdı. Örneğin 1850'de İstanbul ve İzmir'de, iki Türkçe'ye karşılık, 16 Türkçe olmayan (4'ü Fransızca, diğerleri Rumca, Ermenice, Bulgarca, İtalyanca, Yahudice, vb.) yayın vardı. Türkçe dışı yayınlar, genel olarak maliyetlerini karşılayamadığından, yayıncılarına ödenek bağlanarak kontrolda tutulmaya çalışılıyordu. En son çare uygunsuz davrananların imtiyazını iptal oluyordu. Gazete sayısında büyük artış Kırım Savaşı'ndan sonra olmuştur. 1873'de yalnız İstanbul'da 13'ü Türkçe olan 43 gazete vardı. 19'u gündelikti.

Ancak Türkçe olmayan basının içeriğinin tam kontrolda tutulabildiğini söylemek olanaksızdı. Avrupa gazetelerinden birinde yayınlanan bir habere sütunlarında yer vermek Türkiye'deki Türkçe olmayan gazete için sorumluluk taşımıyordu. Sadece asıl kaynağı belirtmesi yetiyordu. Oysa bu hak Türkçe gazeteye tanınmıyordu. Beyoğlu'nun Fransızca gazetesi *Courrier d'Orient*'dan bir haberi naklettiği için Basiretçi Ali tutuklanmıştı. Kaynağını açıkladığında sansürcünün yanıtı şöyle oldu: "Onlar yabancı gazetedir yazabilirler. Sen ne için yazdın? Ben şimdi sana gösteririm."

İzinsiz litograf matbaalarının artışı 1857'de bir Matbaa Nizamnamesi'nin yayınlanmasını gerektirdi. Bu 1908'e kadar yürürlükte kalmıştır. 1858'de Ceza kanununa, asılsız suçlamaları, adaba aykırı ve Osmanlı içindeki milletler aleyhindeki yayınları cezalandıran üç madde ek-

lendi. 1864'de ise, Fransız basın yasasından esinlenerek bir Matbuat Nizamnamesi yayınlandı. Bu nizamname ön sansürü tamamen kaldırdığı ve basın davaları için özel bir mahkeme kurduğu için ileri bir adımdı ama, Osmanlı yöneticileri ve memurları gibi, yabancı hükümdarları ve elçileri de dokunulmazlık statüsünde bıraktığı ve gazete çıkarmayı izne bağladığı için hâlâ kısıtlayıcıydı. Bunun uygulanmasını sağlamak için bir de Matbuat Dairesi (Sansür, kontrol) makamı kuruldu.

Nizamname'yi en çok sevinerek karşılayan Türkçe basın oldu. Çünkü 3. maddesi açıkça yabancı yerli farkının kaldırıldığını, Avrupalıların bu alanda kapitülasyonlardan yararlanamayacaklarını belirtiyordu. Eskidenberi en ağır sansüre tabii olan Türkçe basın bu suretle Avrupa ve azınlık basınlarıyla eşit duruma geliyordu. Bu yüzden *Tercüman-ı Ahval* 'Pres Kanunnamesi'ni büyük bir lutf ve teşekküre bâis' diyerek karşılamıştır. Bu nizamname de 1909'a kadar yürürlükte kalmıştır.

Ancak kısa süre sonra, *Tasviri-i Efkâr* ve *Muhbir*'in eleştirileri Bâbıâli'yi son derece rahatsız etti. 1867 yılının Mart'ında, hükümetin Girit politikasına yöneltilen eleştirileri frenlemek amacıyla, sadrazam Âli Paşa tarafından bir kararname yayınlandı. Bununla Bâbıâli'ye, ülkenin genel çıkarları gerektirdiğinde, yürürlükteki basın yasasından bağımsız olarak, doğrudan doğruya gazeteler hakkında kovuşturma yapma yetkisi tanınıyordu. 'Başkalarının yozlaştırıcı yargılarına karşı çıkacak yerde düşmanlara fesatlık aracı olacak zararlı ve yalan haberler' böylece engellenecekti.

Buna en şiddetli tepkiyi, 1864 yasasıyla eşitliğe kavuşmuş olan Türkçe basın gösterdi. Âli Paşa topluma kazandırılan dinamizmin yeterli olduğu, Yeni Osmanlılar ise, başlatılan dinamizmin yeni aşamalara ulaştırılması zorunluluğunu savunuyorlardı.

Âli Kararnamesi, "varılan noktayı koruma" yanlılarının dayanağı olmuştur; ancak aynı zamanda keyfi yönetimlere de yasal gerekçe sağlamıştır. Daha sonralarının pek kısa "görülen lüzum" gerekçesinin başlangıcı olmuştur. Ancak bu kararname de basının dinamizmini frenle-

meye yetmedi. Bâbıâli 1874'de her gazeteye iki paralık pul yapıştırma zorunluğunu koyarak bir tür ekonomik baskı yoluna da girdi. Ancak bu da yeterli değildi, tehlikeli boyutlara varan ayaklanmaları önlemek isteği ve eleştirilerin çatışmaları kışkırtmasını durdurmak amacıyla Bâbıâli durmadan bildiriler yayınlayarak basını uyarıyordu. Bu baskılar tabii basını sürekli olarak özgürlüklerini aramaya yöneltti. 1875'de, 1864 yasasına gazetelerin 'ilâve' yayınlarının sadece resmi bildirileri içerebileceği maddesi eklendi.

1876 yılı, daha sıkı önlemler alınmasıyla başladı. Önce resim ve karikatürlere sansür kondu. Yurt dışından gelen yayınlara karşı daha sıkı bir kontrol getirildi. Sonra, ülkedeki tüm gazetelerin Matbuat Dairesi ve valiliklerce kontrol edilmedikçe baskıya giremeyecekleri ilân edildi. Sonunda buna, Matbuat Dairesi'nden verilmeyen savaş haberlerinin yayınının yasaklanması eklendi.

C- 1878-1908: Abdülhamid Dönemi

Tartışmanın Yasak Olduğu Bir Toplumda Basın

Abdülhamid 1876'nın son çeyreğinde tahta çıkmış ise de 'Abdülhamid Rejimi' diye bilinen ve temelini, kapalı, baskıcı yaklaşımın oluşturduğu düzen, 1878'den sonra kesin şekil almış ve giderek sertleşmiştir. O zamana kadar ki uygulama, kendisinden öncekilerden fazla farklı değildi, hattâ ilk 1,5 yılı haylice liberaldir.

II. Abdülhamid'in tahta geçişinden sonra, 1876 Aralık'ında ilân edilen anayasanın 12. maddesinde 'basının yasalar çerçevesinde serbest olduğu' kaydedilmişti. Ancak savaş halinin gerekleri kadar, sultanın daha sıkı bir basın kontrolu istemesi de hükümeti zor duruma düşürdü. Sadrazam Midhat Paşa ile padişah arasında beliren anlaşmazlıkların en önemlilerinden biri de basına karşı tutumdan çıkmıştır. Abdülhamid, anayasa gereği hazırlanan basın yasasının meclisten geçmesine izin vermedi. 1878 Şubat'ında meclis de dağıtılınca, bütün Abdülhamid dönemi eski nizamname ve kararnamelerle idare edildi.

Güneye doğru yayılışı, Kırım Savaşı'nda bütün Avrupa'nın katkısıyla frenlenen Rusya, 1877'de böyle bir engelle karşılaşmadı. Bu yenilgi, Osmanlı Devleti'nin paylaşılma sürecinin büyük hızla yeniden gündeme gelişinin işareti olmuştur. Rusya Doğu Anadolu ve Besarabya'da yeni topraklar elde ederken, Romanya ve Bulgaristan için özerklikler tanınmış, Ermeni olayları başlatılmış, Yunanistan Tesalya'yı, Fransa Tunus'u, İngiltere Kıbrıs ve Mısır'ı devletten koparmıştı. Girit için Balkan savaşına kadar sürecek bir çekişme en üst gerginlik düzeyinde Balkan savaşına kadar sürmüş, hattâ 1897'de Yunanlılar'la bir de savaş yapılmıştı.

Bütün sömürgeci devletler kendi paylarına düşecek kısmın pazarlıklarını yapıyor, bu amaçla Osmanlı içindeki azınlıklar arasından müşteriler peyliyorlardı. Balkanlar dünyanın en tehlikeli bölgesi haline gelmiş, Doğu Anadolu ve Suriye'nin de aynı duruma girmesi için çabalar yoğunlaştırılmıştı. Dünyanın her tarafında yayınlanan karikatürlerde Osmanlı Devleti, başında eli bıçaklı cerrahlar bekleyen bir yarı ölü 'hasta adam' olarak temsil ediliyordu. Her uzvunun üzerinde bir eyaletin ismi yazılıydı ve her sömürgeci kendi parçasını kesmeğe çalışıyordu.

Abdülhamid'in bu hasta adama önerdiği tedavi zaman kazanmaya bağlıydı. Eğitimin ilerlemesi, ziraatte daha fazla üretme, sanayileşme türü önlemler, etkisi ancak uzun vadede görülebilen ilâçlardı. Hasta fazla sarsılmadan ilâcın etki süresini tamamlayabilirse ayağa kalkma şansı olabilir. Bu da bekleme ve hareketsizlik demekti. Bütün politikalarında olduğu gibi, basın rejiminde de Abdülhamid bu ilkeyi bilinçli olarak kullanmıştır. Bu sonuca varabilmek için, kamuoyunu dinamikleştirecek bütün araçların sıkı bir kontrolda tutulması şarttı. Abdülhamit döneminde sadece derneklerin değil, düğün türü toplantıların bile gözlenmesinin sebebi budur. Dolayısıyla basının özel bir sansüre tabii tutulması şaşırtıcı değildir. Uygulanan sansür, Türkçe ve Türkçe-dışı basın için bir fark göstermiyordu, hepsi aynı oranda etkileniyordu, bu sebepten hepsini bir arada inceleyeceğiz.

1878'de Maarif Nazırlığı, Matbuat Müdürlüğü ve

Zaptiye Nezareti'nin katkısıyla gazeteler üzerindeki ön sansür şiddetlendirilmiş, Dışişlerinde de Matbuat-ı Hariciye Müdürlüğü kurulmuştur. 1880'de sansür siyasal olmayan dergilere de yayılmış, 1881'de Encümen-i Teftiş ve Muayene kurulmuştur. Bir yandan da Maarif Nezareti'nde Tetkik-i Müellefat Komisyonu görevlendirilmiştir. 1888'de matbaaların bütün bastıklarına da ön sansür (ancak izin aldıktan sonra basma koşulu) getirilmiştir. 1894 Nizamnamesi'yle kitapçıklar da kontrol altına alınmıştır. Buna 1907 yılına kadar alınmış birçok diğer önlemleri de ekleyebiliriz. Gerçekte, Abdülhamid döneminde hiçbir yeni basın kanunu yasası yapılmamış, 1864 yasası ve Âli Kararnamesi yürürlükte sayılmıştır. Geçici olarak askıya alınan anayasa da, salnamelerde yayınlanmakla "Basının yasalar çerçevesinde özgür olduğu" ilkesi sanki işletilmiş gibi gösterilmek istenmiştir.

Otuz yıllık dönemi, çıkan gazeteler ve dergilerin sayısı açısından ikiye ayırmak olasıdır. 1879-1887 arasındaki yıllarda İstanbul'da ortalama 9-10 yeni yayının her yıl pi yasaya çıktığı görülür. Bunlarda gazeteden çok dergiler vardır. Ancak mizah dergilerine Abdülhamid'in tüm yönetimi boyunca hiç izin verilmemiştir. 1888'den 1908'e kadarki ikinci kısımda ise yılda ortalama ancak bir yeni yayın görülür.

Politik sınırlamalara rağmen bu dönemde normal olarak 12-15 bin günlük tiraj yapan, olağanüstü durumlarda 30 bine kadar çıkan gazeteler vardır. En önemlileri şunlardır:

Tercüman-ı Hakikat (1878)'ın yaşamını ve etkisini Ahmet Midhat Efendi ile birlikte anlatmak gerekir. Ahmet Midhat (1844-1912) 1868'de *Tuna* vilâyet gazetesinde gazeteciliğe başlamış, Midhat Paşa'dan destek görmüş, *Zevra, Basiret* gazetelerinde çalışmış, *Devir, Bedir* ve *Dağarcık* gazetelerini çıkarmış, *İbret*'in eylemci yayınlarında önemli roloynamış ve arkadaşlarıyla birlikte sürülmüştür. Dönüşte *Takvim-i Vakayi* müdürlüğü yapmış, *Tercüman-ı Hakikat*'ı kurduktan sonra da bunun yarısını kendisi doldurmuştur. Ansiklopedik bilgilerini halka yansıtma çabalarında çok başarılı olmuş, politikanın yasak

olduğu bir çağda halka okuma zevkini aşılamayı başarmıştır. Bir mücadele gazetecisi olmaktan çok öğretici gazeteci olmuştur. Ahmet Midhat'ın yönetiminde olduğu sürece *Tercüman-ı Hakikat* de bu rolü üstlenmiştir. *Tercüman-ı Hakikat* kendi döneminin diğer gazetelerine örnek olduğu gibi, Ahmet Midhat da pek çok gazeteciye örnek olmuş, onları yetiştirmiş, gazetesinde yetişmeleri ortamını sağlamıştır. Bunlar arasında Ahmet Rasim'i, Nigâr Hanım, Halide Edip (Adıvar), Necip Asım, Ahmet İhsan (Tokgöz) ve Hüseyin Cahit (Yalçın)'ı sayabiliriz. *Tercüman-ı Hakikat* Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yaşamıştır.

İlk olarak 1875'de başarısız olarak yayınlanan *Sabah*, 1882'de Mihran efendinin idari yönetimine ve Şemsettin Sami'nin başyazarlığına geçince gerçek etken bir gazete haline geldi. Kadrosunda daha sonraları Ahmet Rasim, Mahmut Sadık, Diran Kelekyan, Hüseyin Cahit Yalçın, Adnan Adıvar, Ahmet Emin Yalman, Enis Tahsin Til gibi kimseler çalışmıştır. Ali Kemal'in yönetiminde *Peyam-ı Sabah* haline geldi, Milli Mücadele'ye karşı çıktı ve 1922'de kapandı.

İkdam 1894'de *Sabah*'a rakip olarak Ahmet Cevdet tarafından çıkarılmıştır. Kadrosunda Ahmet Rasim, Hüseyin Ragıp Gürpınar, Necip Asım, Şinasi Hikmet, Teodor Kasap, Mahmut Sadık, Abdullah Zühtü, Hüseyin Cahit Yalçın, Maliyeci Cavit Bey, Ali Kemal, Yakup Kadri, Falih Rıfkı gibi isimler yeralmıştır. Başlığına "Türk Gazetesi" deyimini yerleştirmiş ilk gazetedir. 1926'da kapandı.

Bu dönemin iki önemli gazetesi daha vardır. *Tarik* (1881) ve *Mizan* (1886), ancak genel çizgiden çıkamamışlardır.

Abdülhamid döneminin dergicilikteki büyük atılımının simgesi Ahmet İhsan'ın (Tokgöz) (1868-1942) ilk sayısı 27 Mart 1891'de yayınlanan *Servet-i Fünun*'udur. Avrupa resimli dergileri kalitesinde bir yayın yapmak amacıyla çıktığını saklamayan *Servet-i Fünun* sultandan maddi yardım görmüş, yeni makineler ve ustalar getirtmiş, böylece 1893 Şikago Uluslararası Fuarı'nda ödül kazanacak bir kaliteyi sağlamıştır. İçerik olarak önceleri bir

aile ve moda, şiir dergisi iken, Recâizade, Halit Ziya ve Tevfik Fikret'in katılmasıyla döneminin en etkili sanat ve düşünce yayını niteliğini kazanmıştır. *Edebiyat-ı Cedide* adı verilen akımı başlatmış, gününün bütün genç yetenekleri onun sütunlarından yetişmiştir: Hüseyin Cahit, Ahmet Hikmet, Hüseyin Siret, Mehmet Rauf, Cenab Şahabettin, Faik Âli, İsmail Safa... Bu yazarlarla karşılarında yeralanların yaptıkları tartışmalar düşünce hayatımızda yeni ufuklar açmış, ancak sansür tartışmalara karşı olduğundan bunlara son verilmiştir. *Servet-i Fünun*'un bir diğer katkısı da basın fotoğrafçılığında görülür. Ülkemizde amatör fotoğrafçılar arasında ilk yarışmayı o düzenlemiştir. Ve 1897 Yunan Savaşı, Alman imparatorunun Kudüs gezisi, Hicaz Demiryolu inşaatı gibi olayların aktüel resimlerini yayınlayarak hem klişecilik sanatında, hem de basın fotoğrafçılığında öncülük etmiştir. Bu dergi 1944'e kadar çıkmıştır.

Hemen hemen aynı kalitede *Malûmat* dergisi de çıkmış ise de yazar kadrosunun aynı üstün nitelikte olmaması, hem de sahibinin aşırı çıkarcı kişiliği sebebiyle etkisi sınırlı kalmıştır. Bunlar kalitesinde bazı dergiler de taşrada çıkmıştır. Düşünce ve edebiyat ağırlıklı *Mecmua-i Ebüzziya* da 1890-97 arasında etkili olmuştur.

Abdülhamid basının yaygınlaşmasını istemiyor değildi. 1903'te yayınlanan bir Şura-yı Devlet kararnamesinde belirtildiği üzere, basının illere yayılması, yerel tarım, doğal kaynaklar ve kültür konularının bu basında halkın yararına işlenmesi, konuların sade bir dille yazılması, gazetelerin köylere kadar girmesi istenmekteydi. Ancak bu kendi başına buyruk değil, Yıldız'ın güdümünde olacak bir basındı. Tek kaynaktan yönetilen ve aynı şeyleri yazan bir basın.

Bu standartlaştırma girişimine karşılık basın, kendi yapısının doğal niteliklerinden yararlanarak işlevine bir dinamizm vermeye çalıştı. Teknik açıdan hayli ilerleme gösterildi, Avrupa'dan en son sistem dizgi ve baskı makineleri getirtildi. Daha fazla resim basarak okuyucunun dikkati çekildi. Siyasal konular ele alınamayınca derin edebi tartışmalara girişildi. İhtilaller ve siyasal cinayet-

lerden bahsetmeden dış politika konularını işlemek, tarihi sorunlara dokunmadan edebiyat tartışmalarına girişmek dönemin başlıca eğilimiydi. Divan edebiyatı yanlılarıyla, Edebiyat-ı Cedide'cilerin tartışmaları gençliğin ve aydınların en büyük ilgi kaynağıydı. Halit Ziya Uşaklıgil, ünlü kalemlerin bu konularda birbirlerine küfür edercesine saldırılarını ne heyecanla beklediklerini, anılarında anlatmaktadır. Açıkçası, politika dışı bırakılmasının hırsını aydınlar edebi konuları işleyerek alıyorlardı.

Diğer bir eğilim, 1860-78 arasında artmış olan yerli yazılar yerine daha çok Avrupa dillerinden çevirilere yer verilmesi olmuştur. Popülarize edilmiş bilim yazıları, edebi değeri az roman ve öykü çevirileri sütunları doldurmağa başladı. Kolay anlaşılırlıkları dolayısıyla da halkta okuma zevkinin artmasına yaradılar.

Siyasal bilinçlendirme alanında ise ilginç bir yönlendirme vardı İslâmın da onayladığı Meşveret = Danışma konusu tabu konular arasına girmişti. Daha çok Hıristiyan azınlıkların işine yaradığı inancı vardı. Buna karşılık, Devlet'i kurtarmak için, düşmanlarının kuşkusunu uyandırmadan bir İslâmî dayanışma ve bütünleşme, daha doğrusu bilinçlendirmeden medet umuluyordu. Bu politika Abdülhamid'in tek başına icadı değildir. Tüm İslâm dünyasındaki bir oluşumun sonucudur. 1870'lerden beri Hindistan'da İslâmî basının kökleştiği bilinmektedir. 1878'den sonra ise bağımsızlığını yitiren Türk topluluklarının bulunduğu bölgelerde özel Türkçe basının yaygınlaştığı görülür. 1878-1907 arasında Bulgaristan'da 47 Türkçe (bazıları yarı Bulgarca) gazete ve dergi yayınlanmıştır Kıbrıs'ta ilki 1889'da olmak üzere 11, Romanya'da beş Türkçe yayın vardır. Azerbaycan'da *Ekinci*'nin (1875) ve Kırım Bahçesaray'da *Tercüman*'ın (1883) yayınlanmasıyla çok önemli ulusal-dinci akımlar başlamıştır. Özellikle Gaspıralı İsmail Bey'in yönettiği *Tercüman* sadece Rusya Türklerini değil, Osmanlı aydınlarını, hattâ Mısır'daki Müslüman reformcuları da etkilemiştir.

Yine de Abdülhamid tümüyle Avrupa'ya karşı değildi Tanzimat'ın birçok uygulamasını onaylıyordu. Bu nedenledir ki, İslâmcılık eğilimi bir katı Batı düşmanlığı ile

yüklü değildi. Gazetelere verilen yönerge, Avrupalı devletlere ve elçilerine son derece saygılı davranmak, özel uyarı almadan yabancı hükümetlerin politikalarını eleştirmemekti. İslâm dünyasına ait haberler savunma nitelikliydi. Müslümanların özgür yaşama hakları, İslâmın dinlerin sonuncusu olarak üstünlüğü gibi konular, aşağılayıcı ve ayaklanmaya kışkırtıcı anlatımlar taşımadan ısrarla belirtiliyordu. Bunlarda asla eylemci bir nitelik yoktu. O kadar ki, ilk olarak bir Asya devleti (Japonya) bir Avrupa devletini (Rusya) savaşta yendiğinde, dünyanın tüm Müslüman gazeteleri sevinç yazıları yayınlarlarken, Osmanlı basını, iki tarafı eşit yansıtan bir tarafsızlık sürdürmek zorunda bırakılmıştır.

Kendi içişlerine karışılmasını istemeyen Abdülhamid, diğer ülkelerin içişlerine de burun sokmak istemiyordu. Bu nedenle Avrupa devletlerinin esiri olan Müslüman toplumlara boyunduruktan çıkmaları için en ufak imlemede bulunulmuyordu. Sadece "İslâm'ı bırakmayın, İslâm'a daha çok sarılın" deniyordu. Gerek bu tutum ve gerekse Abdülhamid'in Tunus'un Fransa ve Mısır'ın İngiltere tarafından alınmasını onaylamak istememesi, bu ülkelerde kuşku yaratıyordu. Dönemin saldırgan Panslav, Pangermen, Panhellen gibi akımlarına benzetleyerek Abdülhamid'in politikasına Avrupa'nın Panislâmcı damgasını vurması, salt Avrupa'nın bu korkusundan ileri geliyordu. Emperyalizm, tüm İslâm'ın bir anda ayaklanmasıyla bütün sömürgelerinin elinden çıkması karabasanının yarattığı korkuyu alt edemiyordu. Böylece artık Avrupa için alt edilmesi gereken, Osmanlı ya da Türk değil, Abdülhamid'in şahsı oldu.

Abdülhamid strateji olarak, içerde tekdüzen bir basın oluşturup, gücünü dışardan gelen saldırılara yanıt vermeye yoğunlaştırmayı tasarlamış olmalıdır. Bu amaçla içeriyi istediği kalıba sokmuş, fakat kontrol altına alamadığı dış basın otuz yıl boyunca kendisinin en büyük karabasanı olmuştur. Çalışma dairesine telgraf yerleştirerek Avrupa yayınlarını günü gününe izleyen ve bunlara karşı anında girişimlerde bulunan Abdülhamid'in bu aşırı duyarlılığı kısa sürede farkedilmiş, bu zayıf noktasının üze-

rine ısrarla gidilmiştir. Duvarlar arkasına kapanıp kendisini dış etkilere karşı (darbeler, hanedan oyunları, vb...) korumaya aldığını sanan Abdülhamid, halktan kopmakla kalmamış, aksine çok daha kolay etkilenir hale gelmiştir. Kendisi ve pek yakın çevresi dışarda söylenenleri bilirken, halkın dışarıyla ilişkisini kesip bir sağlık torbası içine soktuğunu sanmakla da Abdülhamid yanılmıştır. Gerçekleri öğrenmek isteyenler, yabancı basın kadar yurt dışındaki sürgün basını da aramaya başlamışlardır. 1894'den sonra yılda ortalama 5-6 yeni sürgün gazete yayınlanmıştır. Devlet sınırları içinde ise, 1888-1908 arasında ortalama yılda bir yeni gazete çıktığına göre, tiraj bakımından olmasa da sayıca Osmanlı basınının yurt içinden çok yurt dışında oluştuğunu söylemek abartma sayılmamalıdır.

Sürgün basını iki grupta ele almak gerekiyor. Bir kısmı Jöntürk yayınlarıdır. Osmanlı Devleti'nin devamını, ancak hızla reformlara gidilmesini, anayasal ve parlamenter düzenin geri getirilmesini isteyen bir içerikleri vardı. En ünlüleri Ali Şefkati'nin *İstikbal*'i (Napoli, Cenevre, Londra 1879-1895), Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'i (Paris 1895-1908), *Şura-yı Ümmet* (1902-), *Osmanlı* (1897-1904), *Terakki* (1906), *Türk* (1903)'dür.

İkinci grup bağımsızlık peşinde koşan ve Osmanlı devletinden ayrılmayı planlayan azınlıkların (Arap, Rum, Ermeni, Arnavut, vb..) sayıları yüzleri bulan yayınlarından oluşmaktadır. Bunlar Kuzey ve Güney Amerika'dan Avrupa'nın bütün ülkelerine kadar her yerde yayınlanmışlardır. Abdülhamid'in basın idaresinin başlıca görevi bütün bu yayınları izleyip ülkeye girmelerini engellemek için önlemler almaktı. Yurt dışındaki diplomatlar da en çok vakitlerini bu yayınları yapanları izlemek ve vazgeçirmek için pazarlığa girişmekti. Bu pazarlıklar sonucu şantajı meslek edinen bir sürgün basını da belirmiştir.

Kurallara Bağlı Olmayan Sansür Uygulaması

Gerek sürgün basınının etkilerini bastırmak, gerekse kendisine Kızıl Sultan'dan başlayarak her türlü hakareti

yağdıran Avrupa basınını önlemek için Abdülhamid, aracılar aramış, paralar vermiş, ajanslar kurdurmuş ama olumlu sonuç alamamıştır. Bu tutum Avrupa basınını - çok değişik etmenlerin de katkısıyla- daha da katılaştırmıştır. Abdülhamid'in basın rejimi, saldırı ve alay konusu olmuştur. Öte yandan hem yerli basını kontrol, hem de dışardan zararlı yayın gelmesini engellemek açısından alınan önlemler de, dünya basın tarihinin en garip olayları arasında yeralan komik olaylara neden olmuştur. Ayrıca işgüzar memurların sansür uygulamasındaki abartmalı davranışları da çoğu kez yönetimin öngördüğünün de ötesinde hatalar işlenmesi sonucunu yaratmıştır. Daha da kötüsü, fısıltı gazetesi ve dedikoduların yaygınlaşmasıyla doğru ile yanlış birbirine karışmıştır.

Bu dönemde Abdülhamid'in şahsına, Osmanlılığa, ve Türklüğe karşı yapılan yazılı saldırıların her dönemden daha yoğun, daha haksız ve insafsız oluşunda, emperyalizmin Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda kesin kararını vermiş olması kadar, padişahın uyguladığı bu sistemin de rolü büyük olmuştur.

Abdülhamid'in basın rejiminin dayandığı sansür sistemi, iç basının tam kontrolu ve dışardan yayın gelmesinin engellenmesiyle Osmanlı toplumuna tam bir karantina uygulanması esasına dayanır. Mikroplardan uzak tutulursa hastanın yeni rahatsızlıklara uğramayacağı, ya da öldürücü komplikasyonlar çıkmayacağı varsayılmıştır. Oysa, pratikte bu engellemeler bir işe yaramadığı gibi, toplumda daha başka olumsuz etkilere yolaçmıştır.

* Hafiyeliğe özel prim verilmesi sonucu Osmanlı toplumunda bu işi meslek haline getiren kişiler belirdi. Açık tartışma dönemine girmekte olan toplum birden eskisinden çok daha kapalı bir yapıya girdi. Daha önceki dönemlerde saygıdeğer bir görev olarak kabul edilen "jurnal hazırlayıcı"lık (yani bir konuyu derinlemesine araştırıp rapor vermek) Abdülhamid döneminde en aşağı ihbarcılık, dedikoduculuk haline dönüştü: "jurnalcilik" oldu. Otuz yıllık dönem bu konuda, bol atiyelerin de etkisiyle, toplumu öylesine etkiledi ki, Türk toplumunun -bugün de- açık toplum olmasını önleyen ögelerin en önemlilerinden biri-

ni oluşturdu. Yakın geçmişimizdeki, herkesin bir diğerinin fikir sahibi olamayacağı ve değişik düşünce ileri sürenin mutlaka ajan olacağı yolundaki geleneğin kurucusu oldu.

* Dürüst aydınlar, inandığı düşünceleri açıklamaktan kaçınmayanlar devlet yönetiminden kaçmayı yeğlediler; namuslu kadrolar uzaklaştı, alan diğerlerine kaldı.

* Murad, Yıldız gibi sözcüklerden korkmak gibi garip bir psikoz topluma hakim oldu. "Haberden korkmak" giderek "Gerçekten korkmak" şekline dönüştü. Çare, çözüm aramak yerine, gerçekleri örtme ya da "boynunu kuma sokma" yöntemi yeğlenir oldu. Gittikçe süregenleşen sorunların çözüm anları geldiğinde, Osmanlı toplumunun seçenekleri tartışmaya sonunda başlaması gibi bir ortamı hazırladı ve böylece kendisinden sonraki dönemin çöküşünü de hazırladı. 1860-1878 arasındaki fikir düzeyi yüksek tartışmalardan sonraki otuz yıllık "serbest tartışma ortamı yokluğu"nun cezasını İkinci Meşrutiyet toplumu çekmiştir.

* Bu psikoz, kurumları gerçek görevlerinden uzaklaştırmıştır. Özellikle yurtdışı temsilcilikleri Avrupa gazetelerindeki en basit haberleri izleyen ve "Jöntürk" kovalayan kurumlar haline gelmişlerdir.

* Kitap yakma, yayın yoketme, muzur arama geleneğini yerleştirmiştir. Geçmişimize ait, özellikle gazete yayınlarının, bugün tam olarak bulunamamasının nedeni, bunların devlet tarafından yokedilmesinin, özel kitaplıklardakilerin de yokedilmesi sonucunu yaratmasındandır.

* İstanbul, 1860-1878 arasında üstlendiği İslâm dünyasının basın ve fikir merkezi olma niteliğini kaybetmiştir. 1875'lerde Mısır'a taşınmaya başlayan Beyrut basını, 1882'de İngilizlerin buralara el koyması üzerine ve İslâm dünyasını İngiliz çıkarları yönünde yönlendirmek amacıyla büyük destek görmüştür. Bu yolda onlara hayli de özgürlük, özellikle Abdülhamid rejimini eleştirme özgürlüğü tanınmıştır. İngilizler amaçlarında tam başarılı olamamışlar, fakat Türk-Arap bozuşmasının temeli bu girişimlerle atılmıştır.

* Liberalizmi ekonomik açıdan kabul edip düşünce

açısından reddetme temeline dayanan ve bugün de geçerli olan görüş pekişmiştir.

* Yabancı kurumların (postaneler, konsolosluklar gibi) ülke aleyhine çalıştıkları kabul edilirken, bunların yurtdışındaki "vatansever" sürgün basına aracılık etmeleri sonucu prestijleri artmıştır. Osmanlı yönetimi hakkında çok büyük yalanlar da yazdığı bilinen Avrupa basını da, yine içerde gerçeklerin yazılmaması karşısında, inanılırlık yüzdelerini arttırmışlardır.

Abdülhamid rejiminin yarattığı sansür canavarı saltanatının alaya alınmasının başlıca konusu olmuştur. Bir Pera gazetesinde tefrika edilen romanı gümrükte tutmak, İstanbul dükkânlarında satılan, hem de Abdülhamid'i öven bir diğerini postada alıkoydurmak tabii ki alaya alınacaktı. Bu çelişkiler yüzünden sansürün yasakladığı sözcükler listeleri -çoğunlukla aslı olmadığı halde- herkes tarafından var sayılmıştır. Son araştırmalar, "Murat", "ıslahat", "Türk", "ittihad", "cünun" gibi sözcüklerin iddiaların aksine kullanıldığını ispatlamıştır. Yine yasaklar arasında sayılan "parlamento" sözcüğüne de *Takvim-i Vakayi*'de rastlamak mümkündür. Bu karmaşayı yaratan sansür memurlarının işgüzarlığıydı. Ama onları işgüzar olmaya yönelten de Abdülhamid'in jurnalciliğe verdiği primdi. Bazı şeylere göz yumduğu suçlamasından korkan memur işin kolayını her şeyi yasaklamakta buluyordu. Her şeye şahsen karar veren sultandan da buna itiraz gelmeyince haklı olarak bütün suçlamalar Abdülhamid'e yöneltiliyordu.

D- II. Meşrutiyet Ve Mütareke Dönemi

Otuz Yıllık Suskunluğa Tepki

24 Temmuz 1908 günü gazetelerini sansürün denetimine sunmadan ertesi gün piyasaya süren İstanbul basını, böylelikle kendi eylemiyle basın rejimini değiştirmiş oluyordu. Yeni dönemin özelliğini, her aklından geçenin, her canı çekenin sokak başına çıkıp nutuk çekmesi gibi, gazete ya da dergi çıkarması oluşturuyordu. Buna bir ba-

sın patlaması demekten çok basın çılgınlığı demek daha uygun düşecektir. Pek çoğu bir ya da birkaç sayı yaşayıp batan bu yayınlar, belki tek tek etki yaratamamış, ancak toplumun gerçekleri dinlemek açlığına cevap vermişlerdir.

Ziya Gökalp'in başından geçen bir olay bu açlığı iyi yansıtır. Abdülhamid döneminde muzır faaliyetlerinden dolayı tutukluyken uzun zamandır hapiste bulunan yaşlı bir Jöntürk'le tanışır. Yaşlı adam ona şu vasiyette bulunur: 'Ben göremem ama sen gençsin, ülkemizin özgürlüklere kavuşacağı günleri göreceksin. O zaman hiç durmayın, kafanızda olan ve her gün konuştuğunuz bütün konuları yazın ve yayınlayın. O özgürlük günleri de fazla uzun sürmeyebilir. Ama fikirler bir kere yazıya dökülürse bir daha kaybolmaz.'

Ülkenin çeşitli gruplarına mensup bütün düşünürlerinin aynı fikre sahip oldukları anlaşılıyor. Çünkü 1908 başında tüm ülkede 120 olan gazete ve dergi yerine, Meşrutiyet'in ilk yedi ayında 730, yanı altı misli imtiyaz başvurusu yapılmıştır. Bu miktar İstanbul için 7 mislidir, yani 52'den 377'ye çıkmıştır. Artış ülkenin çeşitli bölgelerinde dinamik basın ve kamuoyu oluşturma merkezleri yarattı. İzmir-Aydın bölgesinde 110, Suriye-Lübnan bölgesinde 85, Selânik'te 57 başvuru vardı. Bunların dışında, Trabzon, Bağdat, Kudüs gibi ikinci derecede merkezler de oluştu. Gazete çıkmayan tek kent kalmamış gibiydi. İlk kez Mekke ile Medine de gazeteye kavuştu.

Bu yayınların yarıdan fazlasını, 399'unu, Türkçe ve yarısı Türkçe gazeteler oluşturuyordu! 308'i salt Türkçe, 41'i Türkçe-Arapça, 20'si Türkçe-Fransızca, 16'sı Türkçe-Rumcaydı! Diğer dillerde çıkanların sayısı ise şöyledir: Rumca 109, Arapça 67, Fransızca 36, Ermenice 34, Ladino (Yahudice) 19, Bulgarca 11, Arnavutça 5, Sırpça 4, Almanca, İtalyanca, Farsça, Romence vb... İstanbul'da izin verilen yeni yayın sayısı 1910'da 130, 1911'de 124, 1912'de 45, 1913'de 92, 1914'de 75'dir. Buna yaklaşık aynı sayılarda taşra yayınları da eklenirse, altı yılda Osmanlı devletinde 1600 yayın için imtiyaz alındığı ortaya çıkar. Bu artışın getirdiği dinamizm bütün topluluklar için geçerliydi. Arapçayı örnek alalım. Osmanlı devletin-

de 1852-1877'de 33, 1878-1907'de 93 yayın varken 1908-1914'de 399 yayın belirir. Bunların dağılımı şöyledir: İstanbul'da 27, Beyrut'da 122, Cebel-i Lübnan'da 59, Şam'da 58, Bağdat'ta 53, Halep'te 22, Kudüs'te 34, Basra'da 12, Trablusgarp'te 7, Hicaz'da 5.

Durum Anadolu'da da daha karmaşık bir haldeydi. Bir gözlemcinin belirttiği gibi "1908 devriminden sonra açıkgöz iş adamları İstanbul'dan taşraya Türkçe, Ermenice, Rumca matbaalar taşıdılar, ama yetmedi; 1908 yılı sonlarında Anadolu'nun hemen her kentinde, Türk girişimcilerine ait özel Türk basımevleri kuruldu." Bu yaygınlaşma içinde her fikrin savunucusu, sözcüsü olan yayın organları belirdi. Ancak dönemin gerçek karakteri, bu binlerce yayının her birinin kendisine özgü nüans farklarıyla oluşturduğu "fikir karmaşası" ya da "fikir anarşisi" oluşturur.

Sonsuz bir özgürlük içinde, değil son otuz yılda, son üç yüz yılda söylenmemiş her şeyi söylemek hırsına kapılan basın, ilk büyük şokunu 31 Mart (13 Nisan 1909) olayında yaşadı. Tutucu çevreler ve basınca kışkırtılan cahil askerlerin eylemi, özgürlükler üzerinde düşünmek gereğini ortaya koydu. Yine de, hayli liberal içerikli hazırlanmış olmasına rağmen, Meclise sunulan basın yasası gerek basında, gerekse Meclis tartışmalarında büyük eleştirilere uğradı. Kimse özgürlüklerden santim ödün vermek niyetinde değildi. Uzun tartışmalardan sonra Temmuz 1909'da yasa onaylandı ve yürürlüğe girdi. Esasen anayasanın 12. maddesi "Basın yasalar çerçevesinde serbesttir. Hiçbir şekilde baskıdan önce kontrola tabi tutulamaz" kaydını içeriyordu. Dolayısıyla yeni yasada sansürü andırır hiçbir kısıtlama yoktu. Sadece Devlet'in temelini sarsmamaya yönelik, Padişahı, dinleri, Osmanlı milletlerini koruyucu, suçu ve ayaklanmayı kışkırtıcı yazıları frenleyen maddeler konmuştu.

Bu yasa 1931 yılına kadar ana hatlarıyla yürürlükte kaldı. Ancak bu sırada bir düzineden fazla değişikliğe uğradı. Bunlar arasında, yazı işleri müdürlerinden diploma arama, siyasal gazeteler için depozito ve askerlerin yazı yazmalarının yasaklanması (Mart 1912); ahlâka aykırı

yayınların toplattırılması (Şubat 1913); Devletin iç ve dış güvenliğini bozabilecek yayın yapanların Hükümet kararıyla kapatılabilmesi (Kasım 1913) gibi önemli olanları vardır. Dünya Savaşının patlaması ise yepyeni bir gerek sinme getirdi. 25 Ağustos 1914 tarihli geçici yasa ile "Askeri sansürün izni olmadan ordu hareketleriyle ilgili haberlerin yazılması" yasaklandı. Böylece "Mütareke" dönemine kadar tam bir suskun basın oluşturuldu.

1908-1914 basınının özelliğini, elde ettiği özgürlüğü asla yeterli bulmaması oluşturur. Abdülhamid rejimi boyunca sürgünde kalmış ya da susturulmuş kişiler, dışardaki yayınlarını Osmanlı topraklarına aktarıp aynı kampanyalara devam ettiler. İttihatçı çizgisindeki Jöntürkler devleti kurtarmanın çarelerini vurgularken, dışarda ayrılıkçı çizgi izlemiş olanlar da bunu devam ettirdiler. İkisi arasında da ikinci grubun daha çok işine gelen adem-i merkeziyetçiler vardı.

25 Temmuz 1908'le birlikte Abdülhamid döneminden devralınan dört büyük gazete *İkdam, Sabah, Tercüman* ve *Saadet* alelacele Meşrutiyet ve özgürlük savunuculuğuna giriştiler. Genellikle kadrolarını yenilediler ve böylece eski yayınlarla ilişkilerini kesmiş gibi görünmeyi yeğlediler.

İkdam hemen ikinci gün, Babanzade İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit ve Abdullah Cevdet ve Ahmet Rasim'le piyasaya çıktı. Tirajı hemen 40 bine kadar ulaştı. Ahmet İhsan da *Servet-i Fünun*'u günlüğe çevirdi.

Eski gazeteler yenilenmeye çalışırken bir yandan da yeni gazeteler piyasayı doldurmaya başladı. Abdullah Zühdü ile Mahmut Sadık *Yeni Gazete*'yi kurdular. Tevfik Fikret, Hüseyin Cahit ve Hüseyin Kâzım birlikte *Tanin*'i kurdular. Kısa süre sonra diğerleri ayrılınca gazete tümüyle Hüseyin Cahit'in yönetiminde kaldı. Babanzade İsmail Hakkı ile Cavid Bey (Maliye Nazırı) de onunla birlikte çalıştılar. *Tanin* İttihat ve Terakki'nin sözcüsü sayıldı. Birçok defa kapatıldı, *Cenin, Renin, Senin, Hak* gibi isimler altında çıktı. Sonunda Hüseyin Cahit de çekildi ve İttihatçıların resmi organı oldu. *Yeni Tasvir-i Efkâr* da İttihatçıları destekledi.

İttihat ve Terakki'yi kısa ömürlü *Hukuk-ı Umumiye* ve Selânik ve Manastır'da yayınlanan *Şûra-yı Ümmet, Rumeli, Silâh* ve benzeri gazeteler savunuyordu.

Çok kısa zamanda İttihat ve Terakki'nin karşısına değişik partileri temsilen bir sürü yayın organı çıktı. Ahrar Partisi'nin *Osmanlı*, Mevlânzade Rıfat'ın *Hukuk-ı Umumiye, Serbesti* gazeteleri, Murat Bey'in *Mizan*'ı, başına Ali Kemal'in geçtiği *İkdam*, Derviş Vahdeti'nin *Volkan*'ı, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin *Beyan-ül Hak*'ı, bu arada sayılabilir.

1910'da Lütfi Fikri'nin çıkardığı ve isim değiştirerek *Tanzimat, Tazminat, Teşkilât, Maşrik, Tesis, Tenbihat* gibi gazeteleri muhalefetin önünde gidiyordu. Daha sonra Hürriyet ve İtilâfcı *Teminat* (1912), Ali Kemal'in *Peyam*'ı (1913) da onlara katıldılar, ancak ömürleri fazla uzun olmadı.

II. Meşrutiyet dönemi, her çeşit fikir akımının sistemli ve bilimsel olmaya çabalar bir şekilde basın sütunlarına yansımasına da tanık olmuştur. Bu çabalar daha çok dergi sütunlarında gösterilmiştir. Açıkçası, gazete sütunları gündelik politik çekişmelerle dolup taşarken, dergiler bir anlamda kitabın Batı toplumlarında oynadığı işlevi üstleniyordu.

Türkçülük akımını Selânik'teki *Genç Kalemler*, İstanbul'daki *Türk Derneği, Türk Yurdu, Halka Doğru, Türk Sözü* gibi dergiler işlemiştir. Gündelik gazetelerde de yazan Mehmet Emin (Yurdakul), Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Halide Edip (Adıvar), Ahmet Ağaoğlu, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Ali Canip (Yöntem), Fuat Köprülü, Kâzım Nami (Duru) imzalarına bunlarda rastlanır.

İktisat alanında liberalizmin savunucusu olarak Cavit Bey'in de katkıda bulunduğu *Ulum-u İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*, milli iktisat konusunda ise *İktisadiyyat Mecmuası* vardır. Birincisine Rıza Tevfik de katkıda bulunmuştur. Bunların yanısıra sosyal bilimleri ve bu arada pozitivizmi inceleyen, Ziya Gökalp'in *Yeni Mecmua*'sını, Abdullah Cevdet'in *İçtihad*'ını, Baha Tevfik'in *Felsefe Mecmuası*'nı sayabiliriz. Bu çeşitlilikten sosyalist yayınlar da paylarını almışlardır. Hüseyin Hilmi'nin *İşti-*

rak'ini, *Sosyalist, İnsaniyet, Medeniyet* ve *İdrak*'i bu arada sayabiliriz.

Abdülhamid döneminin, dikkatle engellediği İslâmcı dergiler de, II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamından yararlanmışlardır. Bunların başında, *Sırat-ı Müstakim* adıyla başlayıp sonra *Sebilü'r-Reşad* adını alan yayın gelir. Mehmet Akif, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmet Tahir, Musa Kâzım, Ahmet Naim yazarları arasındaydı. Bu alanda *Ceride-i Sufiye, Beyanü-l-Hak, İslâm Mecmuası* da vardır.

Yine Abdülhamid döneminde tamamen unutulmuş olan mizah ve karikatür dergiciliği de, çok büyük bir ilerleme göstermiştir. Bu hem çizgi kalitesindeki mükemmellik hem de mizahın -özellikle siyası mizahın- kalitesi bakımındandır. İlk çıkan *Kalem* ve onu izleyen *Cem* gerçekten bir ekol oluşturmuşlardır. İkisinde de çalışan Cemil Cem bu sanatın üstadı durumuna gelmiştir. Bu arada Refik Halid gibi mizah yazarları da belirmiştir.

Kadınlara hitap eden yayınlar arasında *Mehasin, Demet, Kadınlar Dünyası, Kadın* vardır. Çocuk dergileri arasında da *Arkadaş, Talebe, Muallim, Çocuk Yurdu* sayılabilir.

İttihatçıların önemli bir katkısı da 1910'da Osmanlı Telgraf Ajansı'nı kurarak, ülkedeki Reuters/Havas ve diğer Avrupa ajansları tekelinde ilk gediği açmak olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilk yedi yılı basın açısından son derece hareketli bir dönem olmuştur. Büyük tirajlar sağlanmış, okuyucuya yeni şeyler verilmiş, haber gazeteciliğinde ve gazete tekniğinde büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Daha temiz baskıya geçilmiştir. Hattâ ilk kez gazetelerde telefon kullanılır olmuştur.

Gazetecilerin kimliği bakımındansa durum aksinedir. Basına yeni ufuklar açılırken gazeteciliği siyasal ihtırasları için kullananların sayısı artmıştır. Gerçi bu dönemde, daha sonrasının gazeteciliği meslek olarak sayan Yunus Nadi, Hüseyin Cahit (Yalçın), Necmettin (Sadak), Ali Naci (Karacan) gibi isimlerini de yetiştirmiştir. Hattâ içlerinde Türk ve Osmanlı tarihinde ilk kez gazetecilik eğitimi görerek (Amerika'da) mesleğe girmiş Ahmet Emin

(Yalman) gibi bir kimse de vardır. Yine de politikacıların etkenliği daha ağır basmıştır. Bu yüzden dönemde politik sebeplerle öldürme ve sürme olaylarının çokluğu dikkat çeker. 5 Nisan 1909'da İttihatçılara karşı olan *Serbesti* yazarı Hasan Fehmi öldürülmüştür. 31 Mart olayında, *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit zannedilerek bir milletvekili öldürülmüştür, Hüseyin Cahit ve arkadaşları ancak yurt dışına kaçarak canlarını kurtarmışlardır. 31 Mart olayı bastırılınca bu kez kışkırtıcılardan *Volkan* sahibi Derviş Vahdeti idam edildi ve bazı kimseler de yurt dışına kaçtılar.

İttihatçılara karşı olanlardan *Sada-yı Millet* yazarı Ahmet Samim 9 Haziran 1910'da, *Şehrah* yazarı Zeki Bey 10 Temmuz 1911'de öldürüldüler. İktidar değişikliklerinde karşı tarafın basınını durmadan kapattırmak girişimini iki taraf da sürdürmüştür. 1913 darbesiyle İttihat ve Terakki iktidara yerleşince, İtilafcı gazetecilerin çoğunluğunu Anadolu'ya sürmüşlerdir. Bunların birçoğu savaş yıllarını da sürgünde geçirmişler ve intikam alacakları günün hayaliyle yaşamışlardır. Aralarında Refik Halid, Refi Cevat, Rıza Nur, Ali Kemal gibi isimler vardır.

1908 sonrasında baskılar, yasaklamalar özel olarak şu veya bu etnik grup basınına karşı yöneltilmemiştir. Basın genellikle İttihatçılar (Osmanlı Devleti bütünlüğünü meşrutiyet yapısı içinde sürdürmek yanlıları) ile İttihatçılara karşı olanlar (bütün azınlıklar, aşırı dinciler, federalistler, adem-i merkeziyetçiler, bağımsızlık yanlıları) diye ikiye ayrılıyordu. İki tarafta da her ırk, din ve milletten insanlar vardı. Bunun yanısıra her ulus kendi özel çıkarlarını savunan bir basına sahipti. Sadece Türk çıkarlarını savunan yaygın bir basın ise yoktu; olamazdı da, çünkü bu Osmanlılığın temelini yıkmak olacaktı. Bu nedenledir ki, Müslüman toplulukları içinde Arnavut, Arap hattâ Kürt milliyetçiliği savunucuları belirirken, bilimsel dergiler dışında (tarihî, edebî) Türk milliyetçiliği yapan basın belirmemiştir. Öyle ki, her grup en serbest şekilde kendi çıkarını savunurken Türk unsuru çok ihtiyatlı davranmak zorunda kalıyordu. Örnek olarak, bir Rus yazarının da belirttiği gibi, 1909-10 yıllarının Erme-

ni basınının ulaştığı en parlak dönem olduğunu ve Ermenilerin miktar olarak en fazla gazete ve dergiye 1914 savaşından hemen önceki aylarda sahip olduklarına dikkati çekebiliriz.

I. Dünya Savaşı ile birlikte basın üzerine zorunlu bir kontrol getirildi. Sıkıyönetim ve kâğıt sıkıntısının da etkisiyle pek çok gazete kapandı, kapatıldı. Sadece iktidardaki İttihat ve Terakki yanlıları ayakta kaldı: *Tanin, İkdam, Sabah, Tasvir-i Efkâr*. Osmanlı basınında Türkçülüğün gerçek anlamda ağırlık kazanması ancak bundan sonradır

Savaş boyunca iktidarın açıklamaları dışında bir şey yazmak olanak dışıydı. "Nihai Zafere Kadar Harp" sloganı her şeyi, hatta Sarıkamış, Sina, Filistin yenilgilerini bile örtmüştü. Savaşın beklenenden uzun olması son iki yılda bu tek sesli basında yiyecek sıkıntısı, karaborsa gibi konuların yazılmasına göz yumulması dönemini açtı. İktidar buna bir güvenlik supabı olarak izin vermişti. 1917 sonlarında da "Genel Barış" teması son derece sık işlenmeye başlandı. Barış özlemi, Avrupalılar gibi Osmanlıların da tutkusu haline gelmişti.

İttihatçı hükümetin düşmesi ve Mondros ateşkesinin imzalanması basında da yepyeni bir dönemin başlangıcı oldu. İntikam için yıllardır bilenen sürgünler İstanbul'a döndüler. Yeni bir basın patlaması ve İttihatçılıktan arınma akımı belirdi. 13 Kasım 1918'de de galip devlet donanmalarının Osmanlı başkentine girmesiyle Mütareke dönemine girildi. Osmanlının mirası ve Türk ulusunun geleceği üzerindeki son hesaplaşma, 1918-1922 arasında işbirlikçi basınla (*Peyam-ı Sabah, Alemdar, İstanbul, Aydede*), Milli Mücadele Basını arasında oldu. Bütün azınlıkların terkettikleri bir Osmanlılık kavramını hâlâ savunanlara karşı, Türkçülüğe sarılmaktan başka çözümü kalmayanların bu savaşımı ikinci bölümde ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM
TEK DİLLİ TOPLUM'DA (TÜRKİYE CUMHURİYETİ) BASIN

A- 1919-1945 Kemalist Dönem

Atatürk Devrimlerini Yerleştirme Süreci

Mustafa Kemal Paşa 1919'da Anadolu'ya geçmeden önce de, yabancı işgaline karşı sesini yükselten Türk gazeteleri vardı. Bunların başında, 15 Mayıs günü Kordon'da ilerleyen Yunan askerlerine ilk kurşun'u atıp şehit olan İzmir'in *Hukuk-ı Beşer* gazetesi başyazarı Hasan Tahsin (Osman Nevris) gelir. Bazıları ise -Trabzon'da olduğu gibi- tam direnmekten çok işgalcilerle uzlaşma yanlısıydılar.

Mustafa Kemal'in ulusal direnci örgütlemeye başladığında ilk girişimi, haber akımını kontrol altına almak için telgraf ağına el koymak olmuştur. Kemalist bölgeye dışardan her çeşit haberin ister telgraf, ister gazete yoluyla girmesi engellenmiştir. İkinci adım olarak, Sıvas Kongresi vesilesiyle, 14 Eylül 1919'da Müdafaayi Hukuk'un sözcüsü olarak *İrade-i Milliye* gazetesinin yayınına geçildi. Seçilen isim, uzun vadede ulusal egemenliğin hedeflendiğini kanıtlıyordu, ama gazetenin yöneticileri başka bir çizgide kaldılar. Bu sebeple Mustafa Kemal, Ankara'ya yerleşir yerleşmez, tamamen kendi denetiminde ve hedefini çok daha açık olarak yansıtan *Hakimiyet-i Milliye* ismi altında gazetesini çıkardı (10 Ocak 1920).

Bunu tamamlayan diğer iki adım, Anadolu Ajansı ile Matbuat Umum Müdürlüğü'nün kurulması olmuştur. Böylece, hem Kemalist bölgeye, hem de bunun dışına verilecek haberlerde tekdüzelik sağlanmış oldu. Bu ikincisi Kemalist görüşe uyan yayınlara da para ve malzeme yardımında bulunuyordu. Bu tam anlamıyla güdümlü bir ba-

sındı. Ancak savaştan bıkmış ve Kemalist hareketi de savaş yanlısı İttihatçıların girişimi sayan bir toplumu bir bağımsızlık savaşına sürükleyebilmek için başka çare yoktu. Kitledeki bu çekingenliğe de hak vermek gerekir, çünkü Ankara'ya toplanan kadroların büyük çoğunluğunu eski İttihatçılar oluşturuyordu ve bu sırada İstanbul'da hem padişah yönetimi, hem de işgalciler İttihatçı avındaydı.

Bağımsızlığa karşı olmaktan çok, Kemalist hareketin üzerindeki bu İttihatçı damgasına karşı çıktıkları için bazı gazeteciler Ankara'nın politikasına ters düşmüşler, Kemalizm'e karşı dengeyi padişah yanlılığında bulmuşlar ve oraya destek verirken işgalcilerin ya da Yunanlıların ajanı durumuna düşmüşlerdir. Daha sonra 150 kişilik sürgün listesine sokulanların çoğunun dramı buradadır.

Güdümlü olmasına rağmen Kemalist bölge basınında ön sansürün bulunmadığını, hattâ Pontosculuk yapmadıkça Rumca basına bile yaşam hakkı tanındığını, o yılları Trabzon'da ajans muhabiri olarak yaşayan Sovyet gazetecisi K. Yust belirtiyor. Misak-ı Milli'ye uymak koşuluyla bir özgürlük kabul ediliyordu. Bu yaklaşım şaşırtıcı değildir. Çünkü İstiklâl Savaşı süresince M. Kemal'in özelliğini, BMM üyeleri ve halk kitlelerini ikna çabaları oluşturur. Tarihimizin en nitelikli meclisi olan 1920 meclisi, her konuda en ince ayrıntısına kadar hesap sormuş ve bunlar gazete sütunlarına yansımıştır.

Kemalist Anadolu basını anti-emperyalist niteliğinin yanısıra, Sovyetler'deki rejime hoşgörüyle bakar bir tutum içine de girmiştir. Bir Sovyet gazetecinin belirttiği gibi, daha önceleri hiç kullanılmayan komünizm, emperyalizm, emek kavramları bol bol kullanılmıştır. Bir ölçüde, Arif Oruç'un *Yeni Dünya*'sı gibi sosyalist basına da izin verilmiş, ama sıkı kontrolda tutulmuştur. Bu basının tek bir konusu vardı: savaşın başarıya ulaştırılması. Dolayısıyla Türkçe olmayan gazeteler giderek kendiliklerinden kapanmış; tek dilli, Türkçe'nin egemen olduğu bir bölge belirmiştir.

Ankara'nın iki gazetesi, *Hakimiyet-i Milliye* ile Yunus Nadi'nin Ankara'ya naklettiği *Yenigün*, diğer bütün

Kemalist basın için yönlendirici olmuşlardır. *Yeni Adana, Açıksöz* (Kastamonu), ***Sebilürreşat*** (Ankara), ***Babalık*** (Konya), *Öğüt* (Konya), ***İstikbal*** (Trabzon), ***Işık*** (Giresun), *Albayrak* (Erzurum), Milli Mücadele basınının başlıcalarını oluştururlar.

İstanbul'da, *Peyam-ı Sabah, Alemdar, İstanbul* ve *Aydede*'nin dışındaki bütün basın Ankara'yı destekliyordu. Necmettin Sadık (Sadak), Falih Rıfkı (Atay), Ali Naci (Karacan), Kâzım Şinasi (Dersan)'ın *Akşam*'ı, Asım ve Hakkı Tarık (Us) kardeşlerle Ahmet Emin (Yalman)'ın *Vakit*'i, Velit Ebüzziya'nın *Tasviri*, başyazılarını Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Falih Rıfkı'nın yazdıkları *İkdam*, Sedat Simavi'nin dergisi *Güleryüz* bunlar arasında sayılabilir. Bunlar hem azınlıkların artık tamamen maskeleri atıp Türk'ü yoketme plânlarını açıklayan yanlarıyla, hem de İttihatçı psikozuna tutulmuş Türkçe basınla mücadele halindeydiler. Türk gazeteciler arasında dayanışmayı artırma çabalarında da bulundular ve Matbuat Cemiyeti'ni güçlendirdiler.

Ayrıca bu gazetelerin bir çoğu (Başta *Vakit* ve *Tasvir*) Ankara'ya, silâh, adam ve haber kaçırma işlerinde fiilen rol aldılar. Kuvay-ı Milliye'nin zaferleri, İstanbul'daki işgal sansürüne rağmen halka sürekli yansıtıldı. Öyle bir durum belirdi ki, Türk milliyetçiliği hem Anadolu hem de İstanbul basını aracılığıyla topluma tamamen hakim oldu.

1922 Eylül'ünde zaferin kazanılmasıyla, hem Kuvay-ı Milliye'ye karşıt Türkçe basın, hem de ayrılıkçı azınlık basını bir anda ortadan yokoldu. Muhalif olarak bilinen gazeteciler, Yüzellilikler listesine konularak (başta, Refik Halid, Refi Cevat, Rıza Tevfik...) yurt dışına sürüldüler. Ali Kemal ise İzmit'te linç edildi. Ankara İstanbul'a hakim olduktan sonra da Fransızca, Rumca, Ermenice, Yahudice gazeteler yine çıkmıştır, bazıları bugün de çıkmaktadır, ancak bunların siyasal ve sosyal etkenlikleri hemen hemen sıfıra inmiştir. Zaten yaşayabilmek için, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ilke ve fikirlerine tam anlamıyla uymak zorundaydılar. Böylelikle, 1919'da Kemalist Anadolu'da başlayan tek dilli basın ortamı, 1922 sonundan itibaren bütün Türkiye'ye yerleşmiş oldu!

Tek dilli yapıdan tek çizgili basına geçiş birkaç aşamada olmuştur. Padışahlığın kaldırılması ve cumhuriyetin ilânına tepkiler, Lozan barış görüşmesi sırasındaki tartışmalar, Mecliste Müdafaayi Hukuk Grubu karşısında oluşan İkinci Grup olayı, İstanbul basınında çoğulculuk eğilimlerini yeniden gündeme getirdi. Halk Fırkası'na dönüşmek aşamasındaki Müdafaayi Hukuk Grubu ise Mustafa Kemal'in yönetiminde, yeni Türkiye'ye kendi çözümlerini getirmek emelindeydi. Bunun gerçekleşmesi, Kemalist Anadolu'da olduğu gibi, tek çizgi çevresinde birleşmiş bir yapı oluşturulmasına bağlıydı.

İstanbul basınının da tümüyle Kemalist çizgiye sokulmasında bu olaylardan yararlanıldı. 1923 sonunda iki Hintli Müslüman liderin hilâfeti korumak bahanesiyle Türkiye'nin iç politikasında etki yaratacak bir girişimde bulunmaları ilk aşamayı oluşturdu. Başbakan İsmet Paşa'ya yolladıkları bir özel mektubu aynı zamanda *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerine de yollamaları ve bunlarda yayınlanması üzerine başyazar ve sorumlu müdürleri (Hüseyin Cahid, Ahmet Cevdet, Velid Ebüzziya, vb..) İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedildiler. Çok yankı uyandıran bir duruşmadan sonra biri hariç hepsi beraat etmiş iseler de, belirli çizginin dışına taşanların neyle karşılaşacakları konusunda açık bir işaret olmuştur. Bu sayede hilâfetin kaldırılması ve son halifenin hudut dışı edilmesi tepkisiz geçiştirilmiştir.

Şeyh Sait ayaklanması vesilesiyle 4 Mart 1925'de çıkarılan Takrir-i Sükûn kanunu ise, hükümete doğrudan basın üzerinde tasarrufta bulunmak hakkını tanıyordu. Buna dayanarak, Halk Fırkası'na muhalif olan Terakkiperver Fırkası'nın destekçisi bir sürü gazeteyle (*Tevhid-i Efkâr, Tanin, Vatan*, vb..), sosyalist bazı yayınlar (*Aydınlık, Orak Çekiç...*) kapatılmıştır. Ayrıca İstiklâl Mahkemeleri, aralarında V. Ebüzziya, A. Emin, Eşref Edip, Ahmet Şükrü, Suphi Nuri de bulunan birçok gazeteciyi ayaklanmayı kışkırtma iddiasıyla yargıladı. Bunlar genellikle beraat ederken, Ankara İstiklâl Mahkemesi Hüseyin Cahit, Cevat Şakir, Zekeriya Sertel gibi bazı solcu yazarları sürgün ve 15 yıla kadar hapse mahkûm etti.

Ortadan kalkan muhalif basının yerine İstanbul'da *Vakit* ve *Akşam*'a ek olarak Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet*'i (8 Mayıs 1924) ve Mahmut Soydan'ın *Milliyet*'i eklenerek iktidar partisi boşluğu doldurmuş oldu. 1945 sonunda çok partili düzene geçinceye kadar basın sürekli olarak CHP'nin sıkı kontrolu altında tutulmuş, dini yayınlara hiç izin verilmemiş, sola da Kemalist çizgiyı aşmamak koşuluyla göz yumulmuştur. CHP'nin dışındaki sosyalist ya da komünist akımlar ve yayınları sıkı kontrolda tutulmuş, sık sık yapılan tutuklamalarla yaşamları hep kısaltılmıştır. Böylece sol Kemalizme entegre edilmiştir.

Önceleri Kemalizm, sonraları Atatürkçülük adı verilen çizgide basın, Matbuat Umum Müdürlüğü (şimdiki Basın Yayın) ve onu yönlendiren üst makamların emirleri altında tek sesli olarak çalışmıştır. 1930'larda Kemalizmi, dünyaya egemen ideolojiler (Liberalizm, Nazizm, Faşizm, Sosyalizm hattâ Korporatizm) arasında bir yere oturtma çabasında yeni fikirler üreterek değil, partiden gelen yönergeleri tartışmasız topluma aktararak görev yapmışlardır. Türk toplumunun kuşkusuz ihtiyacı olan çağdaşlaşmaya yönelik kökten değişmenin Atatürk Devrimleriyle belirlenen şeklini dokunulmazlaştırmak için büyük çaba sarfetmişlerdir. Bu tutumun olumlu ve olumsuz yanlarını daha ilerde göreceğiz.

Bu bağlılığını sağlamak için CHP yönetimi basını her açıdan kendisine bağımlı kılmıştır. Gazete sahiplerinden çoğu milletvekiliydi. *Ulus*'un başındakilerden ayrı olarak Yunus Nadi'yi, Asım ve Hakkı Tarık Us'u, Mahmut Soydan'ı bu arada sayabiliriz. Diğer yandan hem kâğıt hem de ilân kaynağı (özel reklâm pek azdı ve bütün gelir resmi ilâna bağlıydı) devletin kontrolundaydı.

Her şeyin resmi ideolojiyi pekiştirmekle yükümlü sayıldığı bu dönemin bazı önemli oluşumlarını şöyle özetleyebiliriz:

* 1928'de harf devrimi yapıldı. Arap harfleri atılıp Latin harfleri benimsendi. Basın dört ay içinde bu büyük değişime uyarak Kemalizme bağlılığını kanıtladı. Okuma yazma oranı yüzde beşi ancak bulan toplumda bu devrim fazla yankı yaratmadıysa da basının tirajlarında büyük

düşüş oldu. Bu durum hükümeti basına maddi yardımını artırmaya zorladı.

* 1930'lu yıllarda fikir ve edebiyat dergiciliğinde kaliteli bir artış görüldü. Yakup Kadri ve Şevket Süreyya'nın yönettiği *Kadro*, Hüseyin Cahit'in *Fikir Hareketleri*, Yaşar Nabi Nayır'ın *Varlık*'ı, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam*'ı özel girişimle yayınlanmıştır. Bunların yanısıra başta *Ülkü* olmak üzere halkevleri tarafından yayınlanan yerel araştırma dergileri, hem folklor ve dil araştırmalarını teşvik etmiş, hem de pek çok genç yeteneğin yetişmesini sağlayan birer okul olmuşlardır. Sedat Simavi'nin, başta *Yedigün* olmak üzere yayınladığı dergilerin de okumayı sevdirmek açısından büyük hizmeti olmuştur.

* 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi ile kısa bir çoğulculuk dönemi yaşandı. Muhalefet yanlısı Arif Oruç'un *Yarın*, Selim Ragıp Emeç - Ekrem Uşaklıgil - Zekeriya Sertel'in *Son Posta* gazeteleriyle, İzmir'de yayına giren *Hizmet* büyük ilgi gördüler. *Yarın*'ın tirajı elli bine kadar çıktı. Ancak Serbest Fırka kendini lağvedip denemeye son verilince *Yarın* kapandı, diğerleri de CHP çizgisine girdiler.

* 1931'de Cumhuriyet döneminin ilk basın yasası yayınlandı. Bunda, saltanat, hilâfet, komünizm ve anarşizm yanlısı yayınlara madde tasrihiyle yasaklama getiriliyordu. Hükümete, yurt ülke yararına ters düşen yayınları kapatma hakkı tanınıyordu. Bu durumda Matbuat Müdürlüğü'nün bir telefon emriyle gazeteler kapatılabiliyordu.

* 1935'de Ankara'da Birinci Basın Kongresi toplandı. Amaç, basınla Basın Genel Direktörlüğü arasındaki işbirliğini pekiştirmek, Türk basınının görevlerini daha iyi görebilmesi için gereken yolları saptamak ve mesleğin ilerlemesini sağlamaktı. Bu toplantıdan, basının rejime bağlılığını anımsatmak dışında hiçbir sonuç alınmadı.

* Atatürk'ün son iki yılında hem bir yumuşama, hem de sertleşme görüldü. Yasaklılardan Ahmet Emin Yalman 1936'da *Tan*'da, Hüseyin Cahit *Yeni Sabah*'ta yazmaya başladılar. Atatürk'ün ölümünden beş ay önce de Yüzellilikler affedildi. Böylece Refik Halid, Refi Cevat, Rıza Tevfik gibi yazarlar ülkeye dönüp yazmaya başladı-

lar. Diğer yandan gazete çıkarma 1000-5000 liralık garantiye ve hükümetten ruhsat alma şartına bağlanarak zorlaştırıldı.

Türkiye savaş dönemine, İsmet İnönü'nün liderliği ve politikası altında girdi. Bu politika savaşa girmemeye ve savaş halindeki ideolojiler (Liberalizm, faşizm, sosyalizm) arasında tercih yapıyor görünmemeye dayanıyordu. Atatürk'ün Ebedi Şef, İsmet İnönü'nün Milli Şef diye anıldığı bu yıllarda basın hem Matbuat Umum Müdürlüğü'nün, hem de sıkıyönetim'in en katı kontrolu altındaydı. En ufak bahanelerle yayınlar kapatılıyordu. Kâğıt kısıntısı sayfaları ve tirajları düşürürken, Ankara Radyosu'nun yayınları da daha hızlı ve devlet politikasını daha kesin yansıtan haberleriyle yazılı basının önüne geçti.

Bir bakımdan sıkı kontrolda olmasına karşılık, hükümetin denge politikasının sonucu olarak basın savaşanlar arasında tercihlerini belirtebiliyordu. *Vatan, Akşam* ve *Tanin* genellikle demokrasilerden yanaydı. *Tan* hem demokrasilerden hem de savaştaki müttefikleri Sovyetleri destekliyordu. *Yurt ve Dünya* ve diğer bazı sol yayınlar da belirmişti. *Cumhuriyet* ve *Tasvir-i Efkâr* Alman yanlısı bir tutum içindeydiler. *Atsız* ve *Ötüken* gibi bazı Turancı yayınlar da aynı çizgideydi. Böylelikle hükümetin dış politikasını etkilemeden ülkeye çoğulcu fikirler yansıtılmış oldu. Bu bir bakıma Atatürkçülüğün birleştirici yapısı içinde toplumu etkilemeyecek bir çoğulculuk uygulaması oluyordu. Necip Fazıl'ın giderek dinci yanı artan *Büyük Doğu*'su da bunlara eklenince yelpaze tamamlanmış oldu.

Aslında, savaş yıllarının şiddetlendirdiği ekonomik bunalım içinde Atatürkçü yapıştırıcının giderek zayıfladığı ve bu karşıt fikirlerin birbirleriyle daha sert bir çatışmaya girmeye başladıkları farkediliyordu. Sorunlara siyasal olmaktan çok ekonomik çözüm arayışı ağırlık kazanmaya başlamıştı. CHP hükümeti bu karşıt akımlar arasında hakemlik yapıyor, dengeyi sağlamaya özen gösteriyordu. 1944'ün ikinci yarısında, Alman yenilgisi kesinleşmeye başlayınca Turancı tasfiyesi yapılmış ve dergileri, yazarları yasaklanmış, tutuklanmıştır.

Böyle bir ortamda 1945 yılının Mayıs'ında, İsmet İnönü siyasal sistemin liberalleştirileceğini açıkladı ve kısa süre sonra da çok partili demokratik rejime geçildi.

B- Çok Partili Rejime Geçiş: 1945-1960

Muhalefette İken Özgürlükçü İktidarda Baskıcı

Partilerimizin ve düşünürlerimizin birdenbire içine daldığı çoğulcu forumda ağırlık yazma ve söyleme özgürlükleri üzerinde yoğunlaştı. Radyo ve resmi ajansı CHP iktidarının sözcülüğünden çıkarmanın imkânsızlığı karşısında, kitlenin başlıca iletişim aracı basın oldu. 1908'deki basın patlamasına benzer bir olayla karşılaşıldı. Yüzlerce dergi ve gazete ülkenin dört bir yanından fışkırdı ve muhalefetle bütünleşti. Radyo, kamuoyu oluşturma gücünü kaybetti.

CHP sözcüsü *Ulus* ile DP yanlısı *Vatan* arasında 1945 yazından itibaren başlayan tartışmalar daha sonra diğer yayın organlarına yayıldı. DP bir tepki sonucu kurulmuş idiyse de, programında Atatürk ilkelerine yer verdiği için ideolojisi tam olarak CHP'yi reddetmiyordu. Ayrılık devletçi-liberal ekonomi alanında kendini hissettiriyordu. Bu noktadan hareketle ekonomik ve ona bağlı olarak yazma ve söyleme özgürlükleri, kampanyalarının temelini oluşturuyordu. Özgürlüklerin bütün çözümler için anahtar olduğu inancı hakimdi. Bu görüşle '27 yıl süren CHP iktidarındaki kısıtlamalar' DP'nin başlıca sloganı olarak yayın organlarının ana teması oldu.

Ezilmişleri temsil etmenin verdiği haklılıkla tartışmanın inisyatifini elinde tutan DP muhalefeti, özgürlükler içinde de basın özgürlüğünü her şeyin üstünde tuttuğunu her fırsatta yinelemiştir. 1946'da meclisteki bir tartışmada bu görüş DP sözcüsü tarafından şöyle açıklanmıştır:

'Cemiyet içinde iyiye, ileriye ve açıklığa doğru bütün hamleler hızını matbuat hürriyetinden alırlar. Matbuat hürriyetinin mevcut olmadığı yerlerde ise vatandaşın, diğer hak ve hürriyetleri tehlikeye düşeceği gibi, topluluk

hayatı gizliliğin ve kapalılığın kiri ve pası altında çürümeğe mahkûmdur.'

İşte böyle başlamışlardır ama, 1950-1960 DP'sinin basın karşısındaki tutumu, CHP'nin 1945-1950 tutumundan farklı değildir.

BASIN REJİMİ açısından CHP'nin başlangıçta yumuşak davranışı görülür. 1946'daki yasa değişiklikleriyle gazete kapama yetkisi idari makamlardan alınıp mahkemelere devredilir. Gazete çıkarmada izin ve para yatırma koşulları kaldırılır. Buna karşılık diğer kısıtlayıcı ögelere dokunulmamıştır. DP iktidarının ilk icraatı ise, hukuk ve basın uzmanlarının da katkısıyla 'mukayeseli hukuk bakımından dünyanın en hürriyetperver ve demokrat yasalarından' olduğu ileri sürülen bir metni meclisten çıkarmak olmuştur. Ancak hemen arkasından Menderes 'hükümetin iç politikada esaslı tedbirler almaya, muhalefetin yaylım ateşi altında bulunan hükümetin iş görebilmesi için fesatlığı önleme kanunları çıkarmaya mecbur olduğunu' ileri sürmeye başlamıştır. Böylece ilk adımı atan DP iktidarı, on yıl içinde hem basın yasasında hem de basını etkileyen diğer yasalarda, baskıyı ve kısıtlamayı artıracak bir düzineye yakın değişiklik yapmıştır. Ayrıca sıkıyönetim uygulamalarının da, iki iktidar tarafından da muhalif basını susturmak amacıyla kullanılmış olduğuna işaret etmeliyiz. CHP'nin beş yıllık döneminde tek parti alışkanlığını üzerinden atamayan yöneticilerin davranışlarıyla sayısız basın davası açılmış, hattâ fikre karşı zorbalık uygulamalarından da (Tan Baskını) vazgeçilmemiştir. İki iktidarın davranışında başlıca fark, CHP'nin düşmesiyle sonuçlanan 1950 seçimlerinde her açıdan hukuksallıktan ayrılmaması, DP'nin ise düşebileceği kanısına kapılınca müthiş bir baskı sistemini uygulamaya koymasıdır. 1955-1960 arasında 867 gazetecinin mahkûmiyetiyle sonuçlanan 2300 basın davası açılmıştır. Bu arada CHP'nin yayın organı *Ulus* ve yöneticilerinin üzerinde uygulanan mali baskıyı da özellikle belirtmek gerekir. Yetmiş yaşını aşmış Hüseyin Cahit ve Ahmet Emin gibi gazetecilerin hapse atılması bütün dünyada büyük tepki yaratmıştır.

HABER KAYNAKLARI açısından radyo da, resmî ajans (Anadolu Ajansı) da iki parti tarafından da topluma hizmet veren bir yapıya kavuşturulamamış, yalnız kendi çıkarlarına uyar şekilde kullanılmışlardır. CHP, 1946 belediye ve meclis seçimlerinde bunları parti aracı gibi kullanmıştır. DP aynı şeyı 1954 ve 1957 genel seçimleriyle, son yıllarındaki Vatan Cephesi oluşturmasında yapmıştır.

EKONOMİK KONTROL KURMA ve BESLEME BASIN YARATMA açısından da iki iktidarın birbirinden farklı olmadığı belirtilmelidir. Çok partili döneme geçildiğinde basın tamamen CHP'ye bağımlı durumdaydı. Radyo ve Anadolu Ajansı devlet bütçesinden aldıkları parayla yaşıyorlardı. Gazeteler ise, kâğıt tahsisi, makine ve malzeme ithali açısından iktidarın kararlarına bağlıydılar. İlân gelirleri de iktidarın kontrolundaydı. Çünkü resmi ilânı olduğu gibi kamu iktisadi teşekküllerinin reklâmları da iktidarın emriyle dağıtılıyordu. Gazeteler ancak İstanbul'dan topladıkları peşin satış parasıyla yaşadıklarından resmî ilân olmadan ayakta kalmaları olanaksızdı. CHP döneminde, satışı diğerlerinden az olduğu halde partinin sözcüsü *Ulus* hepsinden fazla ilân alıyordu. CHP'nin desteğiyle 1947'de çıkan *Tanin* ve *Memleket*'e de yüksek ilân tahsisi yapılmıştır. DP iktidara gelince denge tümüyle tersine döndü. *Ulus*'a hiç ilân verilmez olmuş, Demokratların *Zafer, Türksesi, Son Havadis, Son Posta* gibi sözcüleri ise bol ilâna kavuşmuştur. Kâğıt, makine ve malzeme tahsislerinde de aynı davranış gösterilmiştir. DP'yi destekleyeceği vaadinde bulunduğu için *Milliyet* de çıkışında (1950) büyük mali destek görmüştür. Hele muhalifleri hain ilân etmek yolunda oluşturulmasına çalışılan Vatan Cephesi girişimine sarfedilen paralar, DP iktidarına onur kazandırmamıştır.

Haberde Ve Mesleki Konularda İlerleyiş

1941'de Türkiye'de günlük toplam tirajları 60 bini bulan 113 gazete vardı. En yüksek tiraj 20 binin üstündeydi. Ayrıca 227 dergi çıkıyordu. 1946'da birdenbire,

günlük tirajları 100 bine yaklaşan 202 gazete ile 302 dergi belirir.

Tek yönlü yayın yapan radyonun halkı tatmin etmemeğe başlaması sonucu tirajlar artarken, diğer yandan da gazetecilik anlayışında tirajları etkileyecek büyük değişiklikler belirdi. 'Başyazıya dayanan gazete' anlayışından 'habere ve resme' daha öncelik tanıyan anlayışa geçildi. Yorum, özetle başlıkta verilmeye başlandı. Halk, çoğu kendi düşüncesine uymayan yorumlarla yönlendirilmek yerine, haberi okuyup kendi yargısına varma yönteminden hoşlanmıştı, bunun sonucu toplam tiraj demokrasiye geçişten on yıl sonra bir milyonu aştı. Yani 1946'da bin kişide 5,2 gazete okunurken, 1955'de nüfusun artmasına rağmen bu oran binde 28'e çıktı.

Bu sonuca varılmasında kuşkusuz, gazetelerin sadece yönetimin mesaj ve tembihlerini halka ulaştıran araçlar olmaktan çıkıp, halkın sorunlarını yönetime yansıtan araç rolünü üstlenmeleri büyük etken olmuştur. Haber gazeteciliği alanında 1948'de yayın hayatına giren *Hürriyet* önemli bir öncülük yapmıştır. Onun hızlı başarısı ve hemen bir numaralı gazete oluşu diğerlerini de etkilemiştir. Hepsi aynı yolu denemişlerdir. Kendisini yenilemeyi beceremeyenler ve yeni çıkan gazetelerden bu eğilime uymayanlar yokolmuş ya da kavrulup kalmışlardır. Necmettin Sadak'ın *Akşam*'ı, Hüseyin Cahit'in *Tanin*'i, Us kardeşlerin *Vakit*'i bunun en iyi örnekleridir.

Diğer yandan partiler tarafından çıkarılan gazetelerin hiçbir zaman büyük tirajlara ulaşamamaları ve çok çabuk piyasadan yokolmalarının başlıca sebebi de, okuyucunun 'gazete' ile 'propaganda aracı' arasındaki farkı gayet iyi değerlendirdiğini kanıtlar. İktidarlarda beliren 'Gazeteler tirajlarını artırmak için muhalefet yapıyorlar' anlayışı, bu dönemin ürünüdür ve günümüzde de devam etmektedir. Çözülmemiş sorunları çözülmüşlerden daha fazla olan toplumlarda eksikliklerin durmadan yansıtılması kaçınılmaz olarak bir moral kırıklığı ve güçsüzlük havası yaratır. Çoğulcu demokrasinin ve basın özgürlüğünün toplumların ekonomik düzeyleriyle ve liberal düzenle ilgili bir konu olduğunu -başta demokrasiye geçiş kararını veren- politika-

cılarımızın çoğunluğunun bilmediğini, bu iddiayı bütün iktidarların tekrarlamış olması kanıtlar. Kaynağını gösteremeden her şeyi vaadeden iktidarlar, halkın özlemlerini yansıtan basının bu işlevinden hep yakınmış; bundan doğan toplumsal huzursuzluklardan kendilerini değil, hep basını sorumlu tutmuşlardır. 1945'den beri bunun aksine davranan tek bir iktidar görülmemiştir.

Haber unsurunun etkenliğinin artması, bır yandan da daha hızlı dağıtım sağlamak çabalarının sonucuydu. 1946 öncesinde İstanbul gazeteleri Ankara'da bir gün, diğer Anadolu kentlerinde ise üç gün ile bir hafta arasında gecikmeyle okunuyordu. 1945'de *Tasvir* ile *Vatan* uçakla Ankara'ya gazete göndermeyi denemiş, fakat başaramamışlardı. Ancak bu bir arayışın başlangıcı oldu. DP iktidarının karayolu ağı geliştikçe, otobüsle ulaşım bütün Anadolu'yu kapladı. Gazeteler sabahın 2 ya da 3'ünde baskıya girmek yerine erken baskı sistemine girdiler. Akşam saat 18-19'da yapılan ilk baskılar tren ya da otobüslerle Anadolu'ya gönderilmeye başlandı. İstanbul için yine sabahın erken saatleri son haberleri almak üzere bekleniyordu. 1958'de akşamdan matris yollayıp (son uçakla ya da taksiyle) Ankara'da basma fikri belirdi. Önce *Vatan*, sonra *Akşam* bunu denediler, diğerleri onları izledi Uçakla İzmir'e gönderme sistemini de *Akşam* geliştirdi. Böylece okuyucuya daha hızlı gazete ulaştırma yarışı başlamış oldu. Bu uygulamalar gazetenin 'idare' kısmını 'yazı işleri'nin önüne çıkarmaya başladı. Daha önce baskı saati haberin tamamlanmasına bağlı olarak saptanırken, artık 'haber kesme saati'ni dağıtıcılar belirlediler. Gereğinde haberden fedakârlık ediliyordu. Böylece 'okuyucu sabah işine giderken gazetesi kendisine ulaştırılmış olmalıdır' düşüncesi ilke olarak yerleşti

Daha hızlı haberin yanısıra daha hızlı ve aktüel fotoğraf kullanımı için de, fotoğraf nakline yarayan telefoto makineleri ilk kez bu dönemde *Yeni Sabah* tarafından kullanıldı. Daha mükemmel bir gazete verebilmek için Avrupa ve Amerika'daki en son teknolojileri izleyip hemen Türkiye'de uygulama çabaları da bu dönemin sonunda gazete yöneticilerinin en belli başlı uğraşı olmuştu.

Haber unsurunda ağırlık çok büyük oranda politikadaydı. Başta CHP-DP çekişmesi olmak üzere partiler arası tartışmalar bunların yüzde 80-90'ını oluşturuyordu. Günümüzden geriye doğru bakıldığında ekonomi konularını işleyen haberlerin sınırlılığı insanı şaşırtır. Kamu iktisadi kuruluşlarının eleştirileriyle hayat pahalılığı ana temalardı. Ama bunlara partisel düzeyde bakılıyor, üretim sistemi olarak ele alınmıyorlardı. Esasen bu dönemde gazetelerin ekonomi haberlerinin başlıca kaynağını belediyelerin fiyat bültenleri oluşturuyordu.

Politika dışı konularda da II. Dünya Savaşı sonrasında bütün dünyayı etkileyen konular bizde de ilgi görmeye başladı. Savaşın galibi sayılan Amerika'nın sinemasıyla yarattığı kültür yepyeni boyutlarla gündeme geldi. 'Magazin' sayfalarında ağırlık bunlara ayrılmıştı. Tarih ve güreş tefrikalarının yerini Batı basınında tutulan tefrika romanlar ve çizgi romanlar almaya başladı. Avrupa'yı ve ilk kez Amerika'yı daha yakından izleme ve okuyucuya yansıtma eğilimi egemen oldu. Cumhuriyet döneminin ilk çeyrek yüzyılıyla karşılaştırılamayacak yoğunlukta yurtdışı gezi röportajları sütunlarda yeraldı. 1950'de Tarsus gemisiyle birkaç yüz turistimizin Amerika'ya kadar süren gezisi, basında yeralan röportajları ve dedikodularıyla toplumun özlemlerini en çok harekete geçiren olay olmuştur. Bunun etkisiyle, soğuk savaş döneminde düşünülmesi bile suç sayılmış 'Moskova'ya seyahat' röportajlarına bile kalkışanlar olmuştur (*Yeni Sabah*'da Esat Mahmut Karakurt).

Çok büyük bir ilerleme gösteren bir bölüm de gazetelerin spor sayfalarıdır. Önce *Vatan*'ın sonra da 1948 olimpiyatları sırasında *Hürriyet*'in girişimleriyle spor günlük hayatın bir kısmı haline getirilmiştir. Daha sonra *Milliyet*'in atılımıyla 'arka sayfadan (spor sayfasından) okunur gazete' modası bütün basına egemen olmuştur.

Hükümetin kontrolu dışında bağımsız bir Gazeteciler Cemiyeti (1946) ve Gazeteciler Sendikası kurulması, Cemiyetin başvurusu üzerine 1950'de İstanbul Üniversitesi'nde Gazetecilik Okulu açılması, bu dönemde mesleki açıdan atılmış olumlu adımlardır.

Atatürkçülük Çevresinde Hesaplaşma

II. Dünya Savaşı sona erdiğinde Türk toplumunun çağdaşlaşma çabalarını sürdürmek açısından önünde üç seçenek vardı: 1) Tek parti sistemini aynen devam ettirmek (Atatürkçülük adı altında); 2) Planlı şekilde saptanmış aşamalara dayanarak kalkınmayı sürdürürken, belli bir süreçte toplumun çoğulculuğa geçecek düzeye erişmesiyle demokrasiye geçmek; 3) Hemen çok partili sistemi kabul etmek. Önceliği ekonomi yerine halkın siyasal yaşama katılmasına vermek.

Bütün araştırmacıların vardığı sonuç gibi, bizim o dönemde gazetecilik yapmış olmaktan doğan kanımız da şudur:

Çok Partili sistem'e geçişi kişisel kararıyla aldığı bilinen İnönü, birinciyle üçüncü şıkları bağdaştıran bir mantıkla olaya yaklaşmıştır. Yani Atatürkçülük'ten vazgeçmeyen iki partili bir sistem oluşacak, bunlar birbirinden pek az farklı mesajlarla kamuoyuna hitap edecekler ve hangisi iktidara gelirse gelsin 1920'lerden beri izlenen yoldan -özellikle ekonomik anlayıştan- sapılmış olmayacak. Sistemin işlemesi ve geri dönülmemesi için de bütün çaba siyasal ögelerin kökleştirilmesine sarfedilecek.

Bu yaklaşım kuşkusuz çoğulculuğun mantığına aykırıydı. Belki toplum -koşulları uygunsa- arzulanan bu noktaya kendi dinamiğiyle varabilirdi, ancak ekonomiyi tartışma dışı bırakarak olayı salt siyasal yaklaşımla ele almanın çözümden çok açmazlar yaratması doğaldır. CHP'nin yaptığı seçimi ve sonuçlarını değerlendirirken Şevket Süreyya Aydemir bunu 'partideki iktidar yorgunluğu ve karar buhranı' ile açıklar.

Türk toplumunun ve bazan onun önünde, bazan da arkasında olarak Türk basınının 1945'den sonraki yaşamı bu temel seçimin etkisini sürekli olarak hissetmiştir. Bir anayasacının belirttiği gibi '1945'de eski anayasanın demokratik düzen içinde fonksiyonunu yerine getirip getiremeyeceği tartışılırken, sadece ferdin hakları ve hürriyetleri tartışma konusu olmuştur.' Görünüşte liberalizmin savunucusu olan DP'nin bile devletçiliğin tam bir

tartışmasına girişmemesi sonucu, basın da buna uymakla çoğulculuk görevini yerine getirmemiş oldu. Dolayısıyla liderlerin özgürlüklerle ilgili polemikleri, ya da her ekonomik girişimi 'Düyun-ı Umumiye dönemine dönmekle' niteleyen yaklaşımları, basının başlıca konusu olmuştur.

Her gün aynı sözler ve üslupla yinelenen İnönü-Menderes, Bölükbaşı-Menderes polemiklerini, basın, sonunda yorumsuz yansıtmak zorunda kalmıştır. Çözüm getirmeyen ve inatlaşmaktan başka amaç taşımıyormuş gibi görünen bu tartışmalar, demokrasiyi kısır döngülü bir havaya sokmuştur. Bunun yarattığı bıkkınlık ve çözümsüzlüğü durmadan tekrarlamakla basın, 27 Mayıs türü bir çözüm karşısında halk tabakalarında tepkisiz kalma ortamını yaratmıştır. Oysa 27 Mayıs öncesinde de, sonrasında da halk kitlelerinin çoğunlukla DP yanlısı olduğu biliniyordu. Bu tutumun etkisi, 1961 Anayasası'nın sosyal alanda son derece liberal davranırken (İnsan hakları, özgürlükler en serbest şekle getirilmiş) ekonomik alanda son derece merkeziyetçi (Katı planlamacı) ve devletçi sonuçlara varmasında görülmüştür.

Ulusal nitelikli yüksek tirajlı basın bu sonucu getirirken dayanağı Atatürkçülük idi. Çok partili sistem başlatılırken yerleştirilen, Atatürk'e ve Devrimlerine dokunulmaması dogması şekilci olarak, fakat öyle inatla sürdürüldü ki bunun çoğulculuğa uymayacağını kimse ileri sürenedi. Oysa daha iktidarı devretmeden önce CHP Devrimlerden ödüne başlamıştı. DP ise şekilci davranışta bir yandan 'Atatürk aleyhinde işlenecek suçları cezalandıracak yasa' ile CHP'yi aşıyor, ama diğer yandan Atatürk'ün faaliyetlerini de içeren 27 yıllık CHP iktidarını yererek Atatürkçülüğün temelini oymakta herkesten ileri gidiyordu. Basın da bu çarpık gidişe, 10 Kasım günleri siyah çerçeveli Atatürk resimleri ve her yıl içeriği pek az değişen anma sayfaları yayınlayarak katıldı. Nitekim 27 Mayıs 1960 hareketinin Atatürkçülük adına yapılması, basının bu alandaki etkenliğini kanıtlar.

Çoğulcu demokrasinin gerektirdiği toplumsal uzlaşmayı gerçekleştirmek niyetiyle davranırken, yüksek tirajlı ulusal basının, dinci ve milliyetçi (Atatürk'ün anladığı

Türkiye hudutlarıyla sınırlı ulusçuluk değil, irredantist milliyetçilik) akımlara da katkısı görülmüştür. Temelde çok büyük ayrılıkları olmakla birlikte bu iki akım da CHP iktidarı döneminde bastırılmış olmanın tepkisini taşıyorlardı ve başlangıçta birlikte hareket etmişlerdir. Mareşal Çakmak ve Kâzım Karabekir gibi bazı liderlerin her iki grup tarafından da benimsenmesi bu birlikte önemli roloynamıştır.

DİN konusunda, DP iktidarının yaklaşımına uygun şekilde basında din tarihi ve İslâmi değerlerin ön plana çıkarılması davranışı belirmiştir. Ramazanlarda özel ekler, sayfalar yayınlanması, Kur'an ve Peygamberler Tarihi gibi kitapların dağıtılması, hattâ bunların gazeteler arasında bir yarış haline getirilmesi dinci akımları hayli güçlendirmiştir. Diğer yandan Atatürk'le çatışmış eski Kuva-yı Milliye'ci İttihatçıların hattâ 150'liklerin anılarının bütün Atatürk Devrimlerini yeren bir içerikle yayınlanması da milliyetçilerin ekmeğine yağ sürmüştür. Her iki akımın da büyük oranda DP içinde çöreklenmiş olması ve onun da Millet Partisi ve yayın organı olan *Millet* gazetesini kapattırmak için 'Atatürk inkılâplarına sadakat önergesini reddetmesi ve irticaı desteklemesi' gerekçesini kullanması, Atatürkçülük adı altında oynanan oyunların karmaşıklığını gösterir. Milliyetçilerin daha çok DP eğilimli yayınlarda yeralmasına karşılık *Selâmet*, *Sebilürreşat*, *Büyük Doğu* gibi dergiler dinci akıma bağımsız olarak yön vermişlerdir. Bunlardan sonuncusu DP'nin açık destekçisi olmuştur.

SOL akımların basında yeralması da bir koalisyon sistemi şeklinde yeralır. 1945 Ekim'inde CHP'nin 'Milliyetçi' adı verilen bazı gençleri kışkırtarak komünist suçlamasıyla bazı gazete ve dergileri (Başta Sertel'lerin *Tan*'ı) yıkmasıyla başlayan solcu avı, iki partinin iktidarında da sürmüştür (1946, 1948, 1951, 1952, 1958). Sıkıyönetim'in 1946 Aralığında *Sendika*, *Gün*, *Yığın*, *Ses*, *Dost* gibi dergileri kapatması da sol fikirlerin açıklanmasına -kabul edilen çoğulculuğa rağmen- izin verilmeyeceğini kanıtladı. Çok büyük ilgi toplayan Sabahattin Âlî, Aziz Nesin, Rıfat Ilgaz'ın *Marko Paşa* ve benzer isimleri

taşıyan mizah dergileri de aynı şekilde kapatıldılar. Kore Savaşı'na ve arkasından NATO'ya katılmak Türkiye'deki Mc Carthy'ci akımları büsbütün güçlendirdi. O kadar ki Esat Mahmut Karakurt gibi en çok genç kızların okuduğu aşk romanları yazan bir romancının, bir turist gözüyle Moskova'yı anlatmaya kalkışmasına bile Tan olayını tekrarlamak tehdidiyle engel olundu. Bu baskılar sebebiyle solcular döneme göre daha liberal ve radikal buldukları partiler içinde yeraldılar: 1946-1951 arasında DP'de, 1954'den sonra CHP'de. Özellikle bu son dönemde CHP'nin gazeteleri, CHP araştırma bürosu yayınları ve *Forum* dergisinde sol görüşler Atatürkçü radikalizmle bir arada savunulmuş ve 27 Mayıs 1960 eyleminin oluşmasına çok katkıda bulunmuşlardır.

Görüldüğü gibi 1945-60 döneminde esas hesaplaşma Atatürkçülük'le olmuştur. Çoğulculuğu Atatürkçülük'le bağdaştırma çabaları sürekli olarak 1930'ların Kemalizminden taviz verilerek yürütülmüştür. Ancak DP'nin dincilere hilâfeti geri getirecek kadar taviz verdiği suçlamaları karşısında, Devrimlere koruyucu bir güç aranması yoluna girilmiş ve CHP'nin de desteğiyle bu role ordu lâyık görülmüştür. Buna basın da katkıda bulunmuştur, ancak kabul etmek gerekir ki basının bu yola girmesinde, DP'de diktatörlük eğilimlerinin artması ve basın üzerinde baskıları artırması önemle etken olmuştur. Atatürkçülük adına yapılan 27 Mayıs Hareketi'nden sonra Milli Birlik Komitesi üyelerinin hemen hepsi, verdikleri demeçlerde, bu eylem için esin ve fikirleri Türk basınından aldıklarını açıklamışlardır.

C- Tam Çoğulculuk Denemesi: 1961-1980

Basının Sanayileşme Sürecine Girmesi

27 Mayıs 1960 ile başlayıp 12 Eylül 1980 ile noktalanan dönem, Türk toplumunun çarpık da olsa hızlı bir ekonomik gelişme ve sanayileşme içine girdiği, ama çözümlenemeyen sorunların yarattığı siyasal krizlerin üç sonuca ulaşan, en az ikisi sonuçsuz kalan askeri darbe-

lerle dondurulmaya çalışıldığı dönemdir. Aynı yıllarda, ikisi yarım kalmış, birisi başarıya ulaştırılmış Kıbrıs askeri harekâtı ile son yarıyı kaplayan ve basına da yönelen iç terörizm yaşanmıştır.

Bu döneme basın, 'yazma ve söyleme özgürlüklerini güvenceye almak için her önlemi içeren 1961 Anayasası ile başladı. 1950 basın yasasına DP'nin getirdiği değişiklikler kaldırılmakla yetinilmedi, anayasaya da gerekli güvenceler eklendi. Bu liberal dönem fazla uzun ömürlü olmadı. Türk toplumu için özgürlüklerin bir lüks ve çağdaş demokratik anayasal sistemin fazla geniş olduğu gerekçesiyle 1971'de askeri müdahale yapıldı. Yapılan yasa değişiklikleriyle aşırı bulunan özgürlükçü yapı sınırlandırıldı.

Tam bir çoğulculuk ortamı getiren 1961 Anayasası'nın başlattığı dinamizm bu kayıtlamalara rağmen ortadan kaldırılamadı, sadece basın davaları ve mahkûmiyetlerinde büyük artış saptandı. 1950-60 arasında yıllık ortalaması 60'ı bulan basın davaları, 1961-1974 arasında 34'e düşmüş, fakat 1975-1980 arasında 311 gibi olağanüstü bir düzeye çıkmıştır. Açıkça basın, demokratik rejim içinde olmak iddiasına rağmen ağır bir baskı sistemi altına girmiştir.

Bu dönemde çeşitli etkilerle gazetelerin tirajları büyük artış gösterdi. 1979'da günde toplam ortalama 3 milyon tirajla en yüksek tiraja ulaşılmıştır. Bu artışı sağlayan çeşitli etkenler var. 1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlüklerin gazete içeriklerine getirdiği zenginliğin yanısıra, dağıtımda, basma tekniklerinde ilerlemeleri bunlar arasında sayabiliriz. Önce İstanbul'dan kamyonla ortak dağıtıma girişildi. Daha sonra ticaretleşmede büyük ilerleme gösteren Bâbıâli'den iki büyük dağıtım şirketi çıktı, Gameda ve *Hürriyet*'in kendi şirketi Hür-Dağıtım. Bununla da yetinilmedi, bütün büyük gazeteler Ankara, İzmir, Adana hattâ Erzurum'da basımevleri kurup oralarda baskı yaptılar. Altı gazete de Almanya'da basımevi kurup Avrupa'daki emekçilerimiz için özel baskı yayınladılar. *Hürriyet*'in Fax sistemi'ni başlatmasıyla haberlerin bu çeşitli basımevlerine anında ulaşması sağlandı. 1966'da ilk girişimi yapılan ve 1970'lerde bütün gazetelerin be-

nimsediği ofset sistemi de (Bu alanda *Günaydın* öncülük yaptı) daha temiz baskı sağlayarak gelişmeye katkıda bulundu.

Teknik alandaki bu yenilikleri uygulayabilmek gazetelerin güçlü bir mali kaynağa sahip olmalarını gerektiriyordu. Gazetenin maliyeti satış fiyatının üstündedir. Gazete satışa çıkarıldığı anda fiyatının dörtte biri oranında bir ziyan kaydeder. Bu açık, devletin bazı indirimleri ve özel sektörden sağlanan ilânlarla karşılanıyordu. Devletin katkısı, 27 Mayıs rejiminin kurduğu Basın-İlân Kurumu ile nisbeten keyfilikten çıkarılan resmi ilânlar ve devlet tarafından 55 liraya ithal edilip 9 liradan basına devredilen kâğıttan oluşuyordu. Yine de bunlar zararın ancak 2/5'ini karşılayabiliyordu. Açıkça yüksek tiraja gitmek avantaj olmaktan çok zararı artıran bir unsur oluyordu.

1950'den beri gazetelerle özel ilânlar üzerinde tekel kuran Reklâm Şirketleri arasında bir yaşam savaşı haline dönüşmüş olan çekişme, 1960'dan sonra büsbütün keskinleşti. Okuyucusunun tüketici niteliği yüksek gazeteler (*Hürriyet, Milliyet, Cumhuriyet* gibi) karşısında ister yüksek, ister düşük tirajlı, ama okuyucusunun alım gücü zayıf gazeteler, siyasal etkenlik, hattâ şantaj yapma durumuna geçtiler. Bir başka çözüm de büyük iş adamları ve şirket-sermaye gruplarının basınla ilgilenmesiydi. 1960 öncesinde bunun en belirgin iki örneğini *Yeni Sabah* ve *Akşam* oluşturur. Tüccar Safa Kılıçlıoğlu ilkini, armatör Malik Yolaç ikincisini satın aldılar. Kendi kaynaklarından yaptıkları yatırımlarla iki gazeteyi de döneminin en önemli gazeteleri arasına soktular. Bunları ticari çıkar aracı olarak kullanmakla birincisi çok ihtiyatlı davranmış, ikincisi ise, Menderes rejiminin son yılındaki ağır baskılar sonucunda bir ölçüde yararlanmıştır.

1960'dan sonra gazetelerin büyük iş ve sermaye çevreleriyle bağlantısı büsbütün arttı. *Tercüman, Yeni Asır* (Türkiye'de özel olarak ilk büyük taşra gazetesi), *Son Havadis* bunlar tarafından satın ya da kontrola alındı. *Hürriyet - Günaydın* grubu yeni şartlara, mali bağımsızlık ve gücünü devam ettirmesini sağlayacak ticari yatırımları içeren holdingleşme ile uyum sağladı. 1978'de Türkiye'de

üç sektörün varlığından bahsediliyordu: 'Kamu, özel ve Hürriyet'.

Başyazarının sosyal demokrat ve sosyal adaletçi yaklaşımına karşılık, bir taraftan da sanayi sektörünün sözcüsü olması sebebiyle özel ilandan büyük bir pay alabilen *Milliyet*'in başından geçenler, bu açıdan ilginçtir. Gazetecinin baskı grupları karşısında bağımsız olması ve yazı işleriyle idarenin birbirini fazlasıyla etkilememesi gerektiğini savunan Abdi İpekçi'nin Şubat 1979'da öldürülmesi, zaten yurtdışında yaşayan sahibinin bunu satma kararını hızlandıran ve bir sermaye grubunun eline geçmesini sağlayan en önemli etken olmuştur. Atatürkçü/Solcu karması içeriğiyle buna en çok direnen *Cumhuriyet* olmuştur.

Ancak tamamen yokolma noktasına varıldığı farkedilince yöneticiler arasında bir değişiklik yapılmış, siyasi bölümde Atatürkçü/Solcu çizginin devamı, ekonomik bölümde iş çevrelerinin gereksinmelerini de karşılayan bir formülle Temmuz 1980'de olay kapatılmıştır.

Sermayeleşmeyi beceremeyen *Vatan* kapandı. 27 Mayıs'ın basın çalışanlarına en büyük katkısı olan 212 sayılı kanunun sağladığı güvenceler çerçevesinde emekçileriyle eşit sayılmayı içeremeyen *Yeni Sabah* patronu gazetesini kapattı. *Tercüman*, aralarında kunduracı ve madenciler de bulunan patronların birinden diğerine satıldı. Solculuk iddiasıyla ortaya çıkan *Yeni Ortam*'ın yaşamı, patronunun gazeteyi satıp deniz motoru ticaretine atılmasıyla noktalandı.

Büyük yatırımlarla bol haber ve malzeme toplama ve bol basma olanaklarına kavuşan, üstelik özel dağıtım sistemi de oluşturan yapıların, gündelik gazete basımının dışında kalan potansiyeli kullanma alanları aramaları, ekonominin kaçınılmaz bir kuralıdır. Nitekim bu büyük gazetelerin hemen hepsi, çocuk, gençlik, magazın, müzik, kültür alanlarında yayınlara, hattâ ikinci bir hafif içerikli gazete yayınlama yoluna girmişlerdir. Kendi yayınlarının reklâmını bedava yapabildikleri ve bütün yurt sathına yayabildikleri için bu yayınlar otomatikman, aynı alanlarda o zamana kadar dar kadrolarla çıkarılan yayın-

ları kolaylıkla piyasadan silmeye başladılar. Böylece sermayenin etkisi basında ister istemez tekelleşme sürecini başlatmış oldu.

1945'den beri gazetelere egemen olan haberi ön plana alarak yayın eğilimi bu dönemde büsbütün artmış, ajansçılık da yeni bir iş alanı olarak belirmiştir. 1950'lerde THA (Türk Haberler Ajansı) ve tamamen iktisadi nitelikli İKA ajansı ile açılan bu alan, gazetelerin kendi bünyelerinde ajans kurmalarının (Hürriyet Haber, Akajans - Tercüman-, Milliyet Haber) yanısıra özel girişimlerle de yaygınlaşmıştır: Ekonomik Basın A., Anka, Tüba, Uba... Yabancı dilde hizmet veren Pulse bülteniyle *Daily News* gazetesi de bu çerçevede sayılabilir.

Büyük basında tekniğin ve sermayenin ön plana çıkmasını zorunlu kılan bir etmen de ilk deneme yayınını 1968'de yapan televizyonun 1970'lerin ortasında Türk toplumunun başlıca haber ve eğlence kaynağı haline gelmiş olmasıdır. 1981'e varıldığında televizyon en ücra yerlerdekiler de dahil bütün halkımıza ulaşmış bulunuyordu. Teorik olarak her ailede bir televizyon alıcısı vardı, gazeteler ise ailelerin yarısına bile erişemiyorlardı. Bu yoğunlaşmaya rağmen televizyonun basının içeriğini etkilemesi 1980'lerde gerçekleşmiştir.

Kitleler açısından bakılırsa, okuma yazma yüzdesi yüksek olmayan, olanlarda da ileri düzeyde bulunmayan toplumumuzda görsel yayınlara aşırı bir ilgi gösterilmesi doğaldı. Üstelik televizyon toplumda yeni bir tür insan yaratmaya başlamıştı. II. Dünya Savaşı yıllarında radyonun haber ve 'Radyo Gazetesi' saatlerinde, insanların kahve ve evlerde bir araya gelerek toplu şekilde dinlemeleri alışkanlığı doğmuştu. Savaştan sonra bu alışkanlık kaybolmuş, herkesin 'kendi gazetesi' ile başbaşa kalması dönemi gelmişti.

Televizyon yeniden hem de daha uzun saatler için toplu seyretme ve dinleme dönemini yarattı. Zaten gazete alma alışkanlığı ileri düzeyde olmayan toplumumuzda, haberleri akşam yemeği öncesi televizyondan alma, dolayısıyla gazete satışlarının düşmesi sonucunu yarattı.

Karışıklık Ortamı Karşısında Basının Tutumu

Bu çeşitli sebeplere dayanan kökten değişmenin etkisi, kitle basını da diyebileceğimiz büyük gazetelerde politikayı dışlama eğilimini -özellikle 1970'li yıllarda- hayli artırdı. 1950'lerde bütün basın özgürlükleri savunmayı ana ilke edinmiş, dolayısıyla her sütunlarıyla siyasete bulaşmışlardı. 1970'lerde ise, sivillerin de askerlerin de çözüm getirmekteki başarısızlıkları sebebiyle politikayı suçlamak ve toplumun bütün sıkıntılarının politikadan geldiğini ileri sürmek eğilimi belirdi.

Bu alanda çok ilginç bir örneği, 1979 yılı Mayıs'ında, basınımızın tarihinde ilk kez iş adamlarının görüşlerini bir basın toplantısı ya da bülteni ile açıklayacak yerde, gazetelere birer sayfa büyüklüğünde ilânlar vermeleri oluşturur. Çıkmaza girmiş olan ekonomiye kendi görüşlerine ve çıkarlarına göre öneriler içeren bu ilânlar için 100 milyon lira (O zamanki değeriyle 2.1 milyon dolar ve 1991 değeriyle 8,5 milyar lira) ödenmişti. Ekonomik sistemin değiştirilmesini hedefleyen bu ilânı o dönemin muhalefet lideri Demirel şöyle değerlendirdi: 'Bunlar hükümetin ölüm ilânlarıdır. Sanayiciler sıkıntılarını böylece ifade ettiler. Siyaset yapmıyorlar.'

Bu çelişkili davranış, başta, kendisini 'renksiz parti' olmakla suçlayan diğer bir sağ parti olmak üzere, çok eleştirildi. Ancak bu yaklaşım, büyük sermaye ile özdeşleşme aşamasına gelmiş olan büyük basına uygun düşüyordu. İlkelerden çok, politikacıların kişiliklerine yönelik eleştirilerle boşluğu doldurmaya çalıştılar. Apolitizm meziyet gibi sunulmaya başlandı, haberler yanlı ve yorumla yoğrulmuş olarak sunulmaya başlandı. Ayrıca bir 'dengemanisi' belirdi. Değeri olsun olmasın bir olayın karşıtının açıklaması da aynı ölçülerde sunuldu. Böylece basın da renksizlik ortaya koymaya başladı. İşin önemlisi bu uygulama terör olaylarına da tatbik edildi.

Bu davranış toplumu siyasi liderler arasındaki tartışmalardan doğan bir kısır döngünün içine çekti. Olaylarda haber niteliği aramak olanağını kaybeden ve yasalara göre her gün her liderin bir demecini yayınlamak durumun-

da kalan televizyon da bu kısırlığa katkıda bulundu. Basında bu döngüyü kırmak için ciddi bir çaba görülmedi. Tam aksine, anarşi ve terörizmin tırmandığı dönemde bu tartışmaları halka bir mizah çerçevesi içinde verme yöntemi uygulandı. Halkı eğlendirme amacıyla bunlar daha da körüklendi. Gazeteciler Cemiyeti Başkanının deyimiyle 'kafalarımızı kuma sokup yaşamayı tercih ediyorduk.' Büyük basını bu yönteme teşvik eden belki de o dönemde *Gırgır* ve *Fırt* adlı iki mizah dergisinin siyasi mizahla, sadece Türkiye'de değil, dünyada da zor erişilir tirajlara ulaşmış olmasıydı. 400 ila 500 bin arasında dolaşan tirajıyla Oğuz Aral'ın yönettiği *Gırgır* dünyanın üçüncü büyük mizah dergisi ünvanını kazanabildi. Terör ve anarşinin tırmanmayı sürdürdüğü bu dönemde uygulanan bir diğer yöntem de, ilgiyi politikacıların seks skandalları, iki ünlü homoseksüel şarkıcının kıskançlık çekişmeleri ve televizyonun ünlü Amerikan dizisi Dallas'da J.R.'ı kimin öldürmek istediği anketlerine yönlendirmekti.

Büyük basının bir diğer özelliğini de Şekilci Atatürkçülük'ü aynen devam ettirmiş olması oluşturur. 10 Kasım'larda devletçe içki ve eğlence yerleri yasağına dayalı Atatürk'ü anma günleri devam ettirilirken, basında da siyah çerçeveli resimlerle eski makalelerin tekrar yayınlanması yöntemi -*Milliyet*'in bazı araştırmaları dışında- ne Atatürk'e ne de Atatürkçülüğe bir katkıda bulunmadı. Atatürk'e bağlılık gerekçesiyle yapılan 1960 müdahalesinin yeni anayasa hazırlanırken başlattığı 'Atatürk Devrimleri'nin anlamı üzerindeki tartışmalar, ciddi düzeyde CHP'nin içine ve bazı dergi sütunlarına yansıdıysa da büyük basında aynı ilgiyi görmedi. CHP'nin 'Ortanın Solu' sonra da 'Demokratik Sol' adını alan çizgisi basın tarafından daha çok parti içi iktidar çekişmelerinin dedikoduları şeklinde yansıtıldı.

Büyük bir özgürlük ortamına kavuşmuş olan sol düşünce de her eğilimiyle Kemalizmin değerlendirmesine katıldı. Bunlar arasında Devrimci Neo-Kemalist *Yön* dergisi özel bir yer tuttu. Ancak tartışmaların Atatürkçülüğe berraklık getirmek yerine daha da karmaşıklaştırdığı kesindir. O kadar ki, CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'in

Atatürk'ün 6 okunu 6 yeni ilke ile özdeşleştirerek Demokratik Sol ile bütünleştirme (Böylece Atatürkçülüğü çağdaşlaştırma) çabası ciddi bir yankı bulamadı. Esasen CHP'nin *Ulus*'u kapattıktan sonra ciddi bir resmi yayını da olmamıştı. *Özgür İnsan* dergisi ise, ideolojik olmaktan çok polemik nitelik taşıdı ve sadece B. Ecevit'in şahsen ilgilendiği dönemlerde etkili oldu.

İlhan Selçuk'un deyimiyle, 27 Mayıs 1960 müdahalesiyle, sola karşı dikilmiş olan duvarda bir delik açılmış, 1961 Anayasası'yla delik bir kapıya dönüşmüştü. Marksist deyimine aşırı allerjisi olan Türk toplumunu ürkütmemek için kendisine 'solcu' adını veren herkes bu kapıdan geçti. Ancak daha önce Marksist bir değerlendirmesi yapılmamış olan toplumda, birdenbire nerdeyse solcu sayısınca yorumun belirmesi, CHP dışındaki solun büyük bir karmaşaya düşmesine sebep oldu. *Akşam, Cumhuriyet, Milliyet* gibi kitle gazetelerinin fikra yazarları arasındaki solcu yazarların etkileri küçümsenemezse de, solun radikalizmini asıl yönlendiren dergiler oldu. Ancak bunların hepsi de birleşmenin değil, bölünmenin aracı oldular. Batı dünyasındaki solun her bunalımıyla da (Çekoslovakya'nın işgali, vb..) yeni bölünmelere uğradılar. 1960'lı yıllarda *Yön, Devrim, Türk Solu* gibi dergiler 'Halk için ve halka rağmen bir ulusal demokratik devrim' tezini savundular. Askerler, aydınlar ve ilerici bürokratların katkısıyla bunun gerçekleşmesini bekliyorlardı. Bu düşünceyle geldiği sanılan 1971 darbesi önce bu solu tasfiye etmiştir. 1973 sonrasında solda bölünme büsbütün arttı. Seksen kadar ayrı görüşte derginin çıktığı hesaplanıyor. Ve bunların en büyük hedefi de iktidara geçtiğinde CHP olmuştur. Bu yayınlar arasında en etkeni gündelik *Aydınlık* gazetesi olmuştur. Bunun dışındakiler kendi gruplarını terör ortamında yönlendirmenin aracı olmuşlardır.

Solun karşısında sağın radikal kanadı olarak aşırı milliyetçi denilen ve A. Türkeş'in grubuyla özdeşleşen eylemciler vardı. 1966'dan önce sadece *Türk Kültürü* ve *Türk Birliği* gibi kültürel nitelikli yayınları bulunan bu kanat, o tarihten sonra *Milli Hareket, Devlet, Türkiye Ülkücü Gençlik Dergisi* gibi teori ile eylemi bağdaştıran ya-

yınlara başladılar. 1975'de partileri MHP'nin Milli Cephe Hükümeti'ne katılma karşılığında sağladığı avantajları iyi kullanarak, hem o zamana kadar çatışma halinde bulundukları dinci sağ ile uzlaşmayı, hem de eylemci sol karşısında tek vurucu güç olduklarına çevreyi inandırmayı başardılar. Dönemin son yıllarında yoğun bir yayın kampanyası gerçekleştirdiler. Partinin resmi sözcüsü günlük *Hergün*'ün dışında, 7 gazete ve 29 dergi yayınladılar ki, en önemlileri *Töre* ve *Bozkurt*'tur. Sola göre bölünmüşlükleri çok sınırlı olan milliyetçiler bu yayınlarıyla, sistemli şekilde bir darbeyle iktidarı ele geçirmeyi planlıyorlardı.

1960'a kadar tarikatçılığın sözlü geleneğine bağlı kalan dinci gruplar, 1967'den sonra yoğun şekilde basın dünyasında görüldüler. Eskiden sadece dini konuları içeren yayınları, bundan sonra siyasi konuları da işlemeğe başladılar. *Bugün, Bâbıâlide Sabah, Yeni Asya, Hakikat* gibi gazeteleriyle *İttihad, İslâm, Yeniden Milli Mücadele* gibi dergileri kendi aralarındaki fraksiyonların görüşlerini yansıtıyor ve birbirleriyle de çatışıyorlardı. Bu yüzden de çok sınırlı tirajları vardı. Bu grupların Milli Selamet Partisi'nin 1974'den itibaren hemen bütün koalisyon hükümetlerinde yeralması önemli bir etkenlik kazanmalarını sağladı. Bunların yayın organı *Milli Gazete* Mayıs 1980'de 60 bin tirajı olduğunu ve 100 bini hedeflediğini iddia ediyordu. Bunun dışında günlük olarak *Yeni Devir*'i, dergi olarak da *Sebil*'i sayabiliriz.

Böylece basın, çoğulculuğu anarşi düzeyine vardıran ortama kendisi de katkıda bulunarak, 12 Eylül'e zemin hazırlamış oldu.

D- 24 Ocak 1980'den Günümüze

Sermayenin Egemenliği Ve Tekelleşme

1980'li yılların -dolayısıyla günümüzün- basınının değerlendirmesine geçerken, bundan evvel uyguladığımız sistematikte bir değişiklik yapmak gerekiyor. Bu döneme kadar siyasal ve sosyal etkeni ön plana alarak araştırma-

mızı yürütüyorduk. Çünkü bu öğeler basının şekil alışında daha çok belirleyici oluyordu. 1980'den itibaren ise belirleyicilikte önceliği ekonomik öğeler almıştır. Basının içeriği ve toplumsal rolü üzerinde ekonomik bağımlılıkları kesin roloynamıştır.

Bu yaklaşımımız sebebiyle 1980'de basın için dönüşüm tarihi, sanılabileceği gibi 12 Eylül askeri müdahalesi değil, tüm ekonominin yeni şekillenmesinin kesin tarihi olan 24 Ocak'tır. O gün, Milli Cephe Hükümeti tarafından Başbakan Demirel ve Başbakanlık müsteşarı ve Devlet Planlama Teşkilâtı müsteşar vekili Turgut Özal'ın yönlendirmesiyle hazırlanan 'İstikrar Kararları' açıklanmıştı. Böylece Türkiye ekonomisi, tek yönlü bir rayın üzerinden tam liberal yapıya yöneliyordu. 12 Eylül buna siyasi temel ve kurumların kazandırılması operasyonuydu. Türk toplumunun ve basınının bu değişikliği kuşkusuz tek bir günün eseri değildi. Büyük sermayenin kesin egemenliği bir süreç içinde yavaş yavaş gelişmiş ve 24 Ocak 1980'de tamamlayıcı nokta konmuştur.

Bu sebeple önce basının finansman kaynakları üzerinde duracağız.

24 Ocak 1980'e kadar gazete kâğıdı basına, devlet tarafından çok yüksek bir sübvansiyonla veriliyordu. Kilo maliyeti 30-55 lira arasında iken -ithal edilenler de dahil- 9 liradan aktarılıyordu. Bunun katkısı 1978'de, *Günaydın* grubuna 130 milyon lira (6.2 milyon dolar), *Hürriyet* ve *Tercüman*'a 60'şar, *Milliyet* ve *Yeni Asır*'a 40'ar, *Dünya*'ya 30, *Cumhuriyet*'e 24 milyon liraydı (Dolar olarak sırasıyla 3, 2, 1.5, 1 milyon).

Demirel hükümetinin kararıyla kâğıt fiyatı 25 Ocak'ta 41 lira olarak saptandı. Bu, bütün basının ve yayıncılık dünyasının büyük ve ani bir para sıkıntısı içine düşmesine sebep oldu. Ancak arkasında büyük sermayeyi ve oradan gelen bol reklâmın desteğini alabilenler ayakta kalabileceklerdi. Direnmeyi deneyenlerin sayısı hayli sınırlıdır. *Cumhuriyet*, kapanmak tehlikesi karşısında Haziran 1980'de bir bildiri ile liberal ekonomiyi savunacağını açıklamak suretiyle zorluğu aşabildi. Elde ettiği ödün, köşe yazarlarına dokunulmaması olmuştur. *Aydınlık*'ın

okuyucu bağışlarıyla ayakta kalma çabaları ise duygusal bir davranıştan ileri gidemedi. Bu önlemin etkisi, daha önce kişisel tasarruflarla en azından dergi çıkarmak mümkün iken, bunun artık imkânsız hale gelmesiydi. Karardan en çok sol yayınların zarar görmesi doğaldı. Zaten uzun zamandır, yüzde 43'e kadar oy toplamış en büyük partisi CHP'nin bile bir yayın organı bulunmayan solun, böylece sesini işittirmek olanağı büsbütün sınırlanmış oluyordu.

Gazetelerin kâğıdı serbest piyasa fiyatı üzerinden alma zorunluğu karşısında umutlar ilân ve reklâmlara bağlandı. Basın İlân Kurumu aracılığıyla dağıtılan resmi ilân ve reklâm gelirleri düzenli bir artış gösterdi. Kurumun oluşturduğu standartlar çerçevesinde -naylon bır basına katkıda bulunsa da- bunda adil sayılabilecek bir dağıtım vardı. Ancak resmi ilân ve reklâmların artışı kâğıt sübvansiyonundan kaybedileni karşılayabilecek oranda değildi 1980-1989 arasındaki yıllık fiyat artışı oranlarının ortalaması alınırsa yüzde 55'e varılır ki, dönemin ortalama enflasyon artışına ya da pek az yükseğine eşittir.

Bu durumda tek umut özel reklâmlara kalmış oldu. 1980'den itibaren bir yandan tüketimdeki artış, diğer yandan her yıl yüzde 40-70 arasında değişen enflasyonun etkisiyle reklâma harcanan miktarlar giderek arttı. Hele basının kendisinin de televizyonda yoğun reklâma girişmesi bu piyasayı daha da canlandırdı. 1985-1989 arasındaki toplam reklâm harcamalarının yaklaşık onda birini basın harcamıştır. 1990'da da basın, televizyon reklâm harcamalarında sektör olarak üçüncülükten ikinciliğe yükseldi.

Basın 1985-1989 arasında toplam 102 milyar lirayı reklâma harcarken, 5,7 mislinden fazlasını gelir olarak sağladı. Bunun yaklaşık dörtte biri *Hürriyet*'e gitmiştir. Onu en yakından izleyen *Sabah* yüzde 12.5, *Yeni Asır* 10, *Günaydın* 9, *Milliyet* 8.7, *Cumhuriyet* 5.5, *Türkiye* 3.6, *Tercüman* 1.4 oranında pay almışlardır. Bu görünür artışa rağmen dünya düzeyinde Türkiye'nin kişi başına reklâm harcaması pek düşüktü. Amerika'da 425, Almanya'da 134, Fransa'da 82, Güney Amerika ülkelerinde 10-

15, Yugoslavya'da bile 9 dolar olan bu harcama Türkiye'de 4,5 doları aşamadı.

Türkiye'yi kapitalist dünya çevresinden merkezine sokma iddialı senaryonun bir parçası olarak, ülkedeki bütün yerli reklâm şirketleri de, dünyanın en büyük reklâm şirketleriyle ortaklık anlaşmaları imzalayıp, onların kontrolu altına girdiler. Bunun kalite açısından büyük bir ilerleme getirmesine karşılık, reklâm hacminde sağladığı reel artış, Türkiye'nin Batı'ya entegrasyonuna ve ileri bir tüke tim ülkesi haline geldiğini ispatlamaya yeterli değildi. Bu reklâm ve toplumlarda eğilim araştırma şirketlerinin asıl amacı ise, reklâmı artırmak çabasından çok, uluslararası sermayenin bilgi ihtiyacını karşılamaktır.

Yaşayabilmek için özel reklâm pastasından daha büyük bir pay almak savaşı gazeteleri tiraj artırmak amacıyla çok masraflı hattâ yıkıcı promosyon kampanyalarına yöneltti. Böylece 'Lotarya ya da Kupon gazeteciliği' doğdu. Okuyucunun belli süre gazeteden kestiği kuponlarla katıldığı kura çekimleri o hale geldi ki, iş tek kuponlu çekilişlere kadar indi. Gazetede yayınlanan kuponları toplayanlara eşya dağıtarak ya da kura ile çıkar sağlayarak tiraj artırma kampanyaları (promosyon) genelde artıştan çok, mevcudu korumanın aracı olmuşlardır. Bunların en önemli etkisi, yüzer-gezer adı verilen, okuyucu niteliği çok zayıf bir gazete alıcısı türünün belirmesinde görüldü. Bunlar, daha çekici bir kampanya başlayınca hemen gazete değiştiren kimselerdir.

Promosyon kampanyaları sonucu, *Milliyet*, *Sabah*, *Türkiye* gibi bazı gazetelerde milyonun üzerine çıkılmış, sonra yine eski tiraja inilmiştir. Bu sonuç, ulusal nitelikli ciddi gazetelerle 'Arabesk' adı verilen bol seksi resimli gazetelerde fark göstermemiştir. Ucuza maloldukları için çıkışlarında normal gazetelerin üçte bir fiyatına piyasaya sürülen *Tan*, *Bulvar*, *Bugün*, *Gazete*, *Meydan* gibi bu yayınlarda belirgin bir tiraj rakamı belirlemek mümkün olamamıştır. Kampanyanın oranına göre 100 bin ile 800 bin arasında bir haftadan diğerine değişebilmişlerdir.

1990'ın son iki ayından itibaren genel satışın 4.5-5 milyon arasına sürekli oturması, promosyonda kura yeri-

ne her okuyucuya bir şey verme yönteminin tercih edilmesi sayesinde olmuştur. Bu akımı çocuklara karton oyuncak dağıtımıyla *Milliyet* başlatmış, sonra her okuyucuya bir hattâ birkaç kitap vererek büyük başarı sağlamıştır. Onu diğerleri izlemiş ve girişim her okuyucuya değerinin 200 bin lira olduğu iddia edilen sağlık bilezikleri vermeye kadar vardırılmıştır. Bunu birkaç gazete birden denemiş ve tabii bu arada vaadettiği kalitede bileziği tutturamadığı için protestolarla karşılananlar olmuştur. Bu uygulamanın bedeli kuşkusuz hayli pahalıdır ve bazılarını batışa sürüklemiştir.

Basının 1989'daki reklâm kampanyasının hemen hemen yarısını (yüzde 48.5) ödeyen Asil Nadir grubu (*Günaydın, Tan, Güneş, Fotospor*) kampanyanın etkisiyle bir süre üst düzeyde kalmışsa da, Asil Nadir'in şirketlerinin 1990 yazında krize girmesi sonucu hızla tirajlarını kaybetmişlerdir. *Günaydın*'ın 1989 zararı 42,3 milyar, *Güneş*'inki 54 milyar, *Tan*'ınki 19,3 milyar hesaplanıyordu.

Kupon Gazeteciliği'nin etkilerini en iyi değerlendirmek durumunda olan, *Sabah* grubunun başı Dinç Bilgin, 1989 yılındaki genel durumu şöyle değerlendirmiştir:

'Kupon gazeteciliği artık eskisi gibi büyük okur getirmiyor. Bu iş çılgınlığa vardı. Adeta uyuşturucu gibi gittikçe dozajı artırma gereği duyuluyor. Düşük dozlar tesir etmemeye başlıyor. Bir arabadan başlıyorsunuz. Yirmi arabaya varıyorsunuz. Nerede duracağınız belli değil Gazete satış fiyat ve miktarları ile kabili telif değil. Tanesi 400 liraya satılan gazete için televizyonda 800 milyon liralık reklâm veriliyor. Ama promosyonun tümü 2 milyara maloluyor. Bu 5 milyon gazetenin satışına eşdeğerdir. Hesabıma göre bu aylık 10 milyar liralık zarara tekabül ediyor. Böyle zarar etme lüksünü dünyanın hiçbir yerinde bulamazsınız. Belki bir yatırım olarak düşünülebilir.... Gazeteler ikili bir kıskaç altındadır. Birincisi hükümetin basının parasal durumu ile fazla ilgili olması. Kâğıt fiyatları gibi. İkincisi ise meslek dışı sermaye marjinal durumda olan gazeteleri satın alabiliyor ve rahatlıkla zarar edebiliyor. Bu da her sanayide bence yok. İnanılmaz bir

şey. Basında cirosu kadar zarar eden müesseselere rastlanabiliyor. Bunu anlamak mümkün değil.'

Marjinal gazeteler için her dönemde geçerli olan bu yaklaşım, son dönemde büyük basına daha başka bir şekilde işledi. Nadir Grubu gazetelerine belki açıktan yardım yapılmadı ama, Asil Nadir'in bir düzineyi aşan şirketlerine (Pirinç ithalinde ya da Vestel'in yatırımlarında olduğu gibi) büyük kazanç getiren ayrıcalıklar tanındı. Dünyaya kendini kabul ettirmiş olan mizah dergileri *Gırgır* ve *Fırt*'ın yokedilmesi operasyonu da bu anlaşmanın bir parçası gibi görünüyor. 1989'daki belediye seçimleri sırasında İstanbul'da harcanan para da reklâmların kaynağı açısından aydınlatıcıdır. ANAP'ın eski belediye başkanı ve ANAP'tan ayrı olarak adaylığını koyan Dalan şahsen 1,6 milyar lira, ANAP'ın adayı 1,2, SHP ile DYP ise yaklaşık 300'er milyon harcamışlardır. Buna rağmen başkanlığa muhalefet adayının seçilmesi -ilânlardan en çok yararlanan büyük basının desteğine rağmen- düşündürücüdür.

Marjinal basın açısından Bursa örneği çok ilginçtir. Bu kentteki 60 bin İstanbul gazetesi okuyucusunun dışındaki 17-20 bin sayısında yerli gazete okuyucusunu elde etmek için dört holding (Tütün tüccarı, dingil sanayicisi vb..) dört ofset basımevi kurmuş ve dört gazete çıkarmışlardır. Bir de eski tipo baskısı gazeteyle birlikte Bursa'da beş gazete yayımlanmaktadır. Bu kitlenin yüzergezer okuyucusu 2500-3000 kadardır. Bunları elde etmek için 1987 fiyatlarıyla hepsi beraber 1 milyar liralık lotarya düzenlemiş ve 1 milyar lira ziyan etmişlerdi Her biri ayda 25 milyon liraya varan ziyanı göze alıyordu. 1991 başındaki kriz bunlardan birini piyasadan kaldırdı. Bursa'daki basın şirketlerinden ikisi (Gamat ve Olay) tekstil fabrikatörlüğünden turizm ve tavukçuluğa kadar birçok alanda yatırımları bulunan ve mal beyanına göre serveti trilyonu aşan Cavit Çağlar'a aittir. DYP'li Çağlar, Demirel'in son koalisyon hükümetinde devlet bakanlığına atanmıştır.

Büyük sermayeye bu aşırı bağımlılık basındaki tekelleşme eğilimini de son derece artırdı. *Günaydın* ve yan

yayınlarının *Hürriyet*'ten ayrılmalarıyla şu gruplaşmalar belirdi:

HÜRRİYET GRUBU: 14 şirkete dayanıyor. 15 yan yayını oldu, bazıları kapandı. Kendi haber ajansı ve dağıtım şirketi var. İstanbul Sanayi Odası'nın (İSO) 1990 bilanço sonuçlarına göre 357 milyar ile, sanayi kuruluşları arasında 61., özel sektörde 44., basın sektöründe 1. durumda. Net kâr bakımından basın sektöründe 19,7 ile ikinci durumda.

MEDYA HOLDİNG: *Sabah, Yeni Asır, Bugün, Fotomaç* adlı günlük gazetelerin yanısıra, başta *Aktüel* olmak üzere sekiz kadar yan yayım var. Genelde 260 milyarla 97., özel sektörde 75., basında 2., basında kârlılıkta 16.8 milyarla üçüncü durumda. 1990 yazında, M. E. Karamehmet'in başında bulunduğu Çukurova Grubu yüzde on hisse alarak Medya Holding'e ortak oldu.

İHLÂS GAZETECİLİK HOLDİNG: Başlıca *Türkiye*'yi çıkarıyor. Yan yayınları sınırlı. Hastane ve arsa ticareti gibi girişimleri var. Genelde 128 milyarla 209., özel sektörde 169., basın sektöründe 3., basında kârlılıkta 20 milyar ile birinci.

DOĞAN GRUBU: *Milliyet*'i, *Meydan*'ı günlük olarak yayınlıyor. Ayrıca 6 yan yayını var. Arkasında sahibinin, Koç Grubu ile bağlantısı olduğu ileri sürülen ticari işletmeleri var.

ASİL NADİR GRUBU: *Günaydın, Güneş, Tan, Fotospor*'dan başka 5 de yerel gazeteyi kontrol ediyordu. Gelişim yayınlarını satın alarak, başta *Nokta* olmak üzere 4 haftalık, 9 aylık dergi ve 24 ansiklopediyi de satın almıştı.

TERCÜMAN GRUBU: *Tercüman, Bulvar* gibi gündelik gazetelerle bazı haftalıkları ve kitap yayınları vardı. Sahibinin giriştiği büyük kapsamlı ticari ve mali yatırımlar sebebiyle ve ANAP iktidarından kredi alamadığı için gazete finans sıkıntısından krize girdi.

Ayrıca bu gazeteler, kökü 60'lı yıllarda sıkıntıya düştüğü zaman *Akşam* tarafından atılan pazarlama şirketleri kurarak da büyük kârlar sağladılar. Hür-Pa (*Hürriyet*'in), Mil-Pa (*Milliyet*'in), Güneş, Günaydın, Tercüman,

Tür-Pa İhlâs (*Türkiye*'nin) pazarlama şirketlerini bu arada sayabiliriz. Kendi yayınlarında bedava sağladıkları ilânlar sayesinde önemli kazançlar sağladılar ve doğal olarak ticari nitelikleri daha da pekişti. Örnek olarak bunlardan dördünün 1985 yılında 209 bin renkli televizyon (Türkiye'deki yıllık üretimin yüzde 19'u) ve 39 bin video (Türkiye'deki yıllık üretimin yüzde 25'i) sattıklarını belirtmeliyiz. Kısacası televizyonun yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktan bir önyargıları yoktu.

Tekelleşme ister istemez bu grupları kendi yayınlarını korumak için önlemler almaya yöneltti Bunların başında kendi yan yayınları dışındaki yayınlara dağıtım açısından ağır şartlar yüklemeleri gelir. Bu kararla edebiyat, sanat, fikir ve politika alanında yayın yapan 60'dan fazla dergi büyük darbe yedi. Tekelleşmenin bir etkisi de gazeteler arası çıkar çatışmasının grupların büyüklüğüne oranlı hale gelmesi (Reklâm harcamalarının artması bunun kanıtıdır), birbirini suçlama, yerme ve aşağılama eğiliminin artması olmuştur. Bunun, en çok, pastadan en büyük payı alan *Hürriyet*'e yönelik olması, işin doğasındandı. Bu gruplardan Asil Nadir'inki 1990 yazında içine düştüğü kriz sonucu parçalandı. Gelişim Yayınları satıldı. Uzun süre aylıklarını alamayan *Günaydın* çalışanları el koyup, kendi kurdukları şirketle *Yeni Günaydın*'ı ve *Süper Tan*'ı çıkarmağa başladılar. Ancak kazanılan para, zaruri masraflar ve aylıklar dışında hiçbir yatırıma ve yenileşmeye, promosyona yönelmeyip, ipotekçi bankanın (Star 1'in sahiplerinin bankası) alacağına tahsis edildiği için bir süre sonra, o banka olmasa da bir büyük Holding'in kucağına düşmesi şaşırtıcı olmaz. *Güneş* iki kez el değiştirmekle borçlarından kurtulmak taktiği izliyor. Veb ofset ve ona bağlı kurumlar ise ölüme terkedilmiş durumda.

Tercüman, ANAP iktidarından destek sağlayacağı umuduyla yönetiminin başına getirdiği A. Kılıç'tan fayda göremeyince onu uzaklaştırdı ve daha da zor duruma düştü. Aylarca aylık almadan gazetenin çıkarılmasını sağlayan sadık çalışanlarını bile tazminatsız işten çıkardı. 1991 sonunda, desteklediği DYP'nin iktidara gelme-

siyle içine düştüğü mali bunalımdan kurtulmanın umudu içinde bulunuyordu.

Borçlarının 300-500 milyar lirayı bulduğu ileri sürülen Sabah Grubu, Çukurova Holding'e hisselerinin önemli bir kısmını aktararak sıkıntısını geçici olarak atlattı. Bu batık duruma rağmen grubun özel televizyon için yatırımlar yapması, çabuk ve yüksek kazanç sağlayarak sıkıntıları kolayca aşma isteği olarak değerlendiriliyor. Dağıtım konusunda en büyük rakibi *Hürriyet*'le anlaşıp, Gameda'yı ve diğer grupları zor duruma düşürmekten kaçınmamasında da aynı etken roloynuyor.

En sağlam sayılan *Hürriyet*'in bile acil nakıt para ihtiyacını karşılamak için İngiliz yatırımcılarıyla temasları oldu. Tam bir grup niteliği taşımamakla birlikte mali yapısının kökeni tam olarak bilinemeyen *Türkiye*'nin de hastane işletmesi, arsa ticaretine girişmesi, meslek dışı kaynak arayışının bir işaretidir. Asil Nadir'le somutlaşan, Avrupa'nın ve Amerika'nın ünlü isimleri Murdoch ve Maxwell'in isimlerinin de karıştığı bu arayışlar üzerinde açık tartışmalar da yapıldı. Gazeteciler Cemiyeti Eski Başkanı ve gazete patronu N. Demirkent 'basının ekonomik krizinin aşılması için yabancı sermayenin girmesinin gerekli olduğunu' açıkladı. Özerk basın kuruluşları uzmanlarının açık oturumlarında ise oluşumun bir tekelleşme niteliği taşımadığı şöyle açıklandı: 'Batı'da olan şeylerin Türkiye'de de aynen yinelenmesi -yabancı sermaye girişi- doğaldır ve buna karşı şimdiden bir anti-tröst yasanın hazırlanması gerekli değildir.'

Büyük sermayenin tam kontroluna girdiği dönemde basınımızın içinde bulunduğu çelişkiyi şöylece özetleyebiliriz:

Maliyetinin yüzde otuzunu promosyona ödeyen, ama yüzde yirmiyi bulan personel masraflarını ödemeyip emekçilerini tazminatsız tasfiye eden, sosyal güvencelerini reddeden basın işletmelerimizin 1991 yılı sonundaki umudu, yabancı sermayedir. Onun gelmesi için tabii işletmelerin kârda olması şart. Bunun için de, ziyandaki gazetelerden birinin sahibinin dediği gibi "hükümetten değil, devletten kurtarıcı mali yardım" bekliyorlar. Özel-

leştirmede sadece kâr eden KİT'leri isteyen büyük sermayenin, ziyan eden basın işletmelerini önce devlete kurtartmak istemesinde şaşırtıcı bir taraf bulunmadığı, 1980 sonrası ekonomik düzenin doğal bir uygalaması olduğu açıktır. Hayali ihracat uygulamasına uygun olmayan basın işletmeciliğinde böyle bir 'kriz fırsatçılığı' denendiği ileri sürülüyor.

12 Eylül Kadar Kısıtlayıcı Liberal Rejim

Basının tasarlandığı gibi büyük sermayeye bağımlı duruma gelmesine rağmen 12 Eylül rejimi de, onu izleyen iktidarlar da basını kısıtlayıcı önlemleri almaktan geri kalmadılar. Bunun en ilginç göstergesi kâğıt fiyatlarına yapılan sürekli zamlardır.

İstatistikler, ülkemizde 1979'dan bu yana fiyatı en çok artan malın kâğıt olduğunu gösteriyor. 13 lira olan kâğıdın fiyatı, 24 Ocak 1980'de yapılan ilk zamdan, 1991 Nisan'ındakine kadar yapılan 19 zam sonunda 2300 liraya ulaşmıştır. Bu fiyatın 180 kere artması demektir. 1979 yılı kâğıt endeksi yüz olarak alınıp toptan eşya fiyatları endeksi de yüz sayılırsa, 1989'da toptan eşya fiyatları 3000'e yaklaşırken kâğıt fiyatı endeksinin 16000'e ulaştığı görülür. Bu artışa paralel olarak gazete fiyatları da 5 liradan 2000 liraya yükseltilmiştir. Bu artışın satışları frenlemesindeki rolü, gazete masrafının aile bütçesindeki payından çıkarılabilir. Avrupa'da gazete giderinin oranı yüzde bir iken, Türkiye'de aile bütçesinin yüzde 3 ile 6'sı arasında değişmektedir.

Gazete fiyatlarının artış hızı ekonominin durumunu yansıtan bir gösterge olduğundan, bunu cumhuriyetin başından günümüze kadarki değişmeleriyle yansıtmayı yararlı görüyoruz:

1926	5 kuruş	1973	1 lira	1982	30 lira	1988	400 lira
1943	10 kuruş	1975	1,5 lira	1983	40 lira	1989	500-600 lira
1951	15 kuruş	1977	2 lira	1984	50 lira	1990	800-1000-1200 lira
1958	25 kuruş	1978	3 lira	1985	100 lira	1991	1000-2000 lira
1969	50 kuruş	1979	5 lira	1986	200 lira		
1971	75 kuruş	1980	10 lira	1987	300 lira		

Özel teşebbüsün büyük savunucusu başbakan Turgut Özal ile Gazete Sahipleri Sendikası arasında kâğıt fiyatları konusundaki karşıt iddialar, bu tutumun çok hesaplı bir politikaya dayandığını kanıtlıyor. Özal, Türkiye'de kâğıt fiyatının Avrupa'dan aşağı olduğunu, isteyenin dışardan ithal edebileceğini iddia etti. Oysa sendikanın resmi açıklaması, hükümetin uyguladığı fonlar sebebiyle kâğıdın Türkiye'ye maliyetinin Avrupa'dan yüzde 50 fazla olduğunu ortaya koyuyordu.

12 Eylül'ün basın karşısındaki tutumu ilkelerinin doğal sonucu ise de, ANAP'ın, her şeyiyle kendi felsefesi çizgisinde olan ve iktidara gelmesinde büyük katkısı bulunan basına karşı aynı çizgiyi -hattâ daha da şiddetlendirerek- izlemesi çelişkili görülebilir. 12 Eylül, anarşi ve terörü sona erdirmek gerekçesiyle iktidara el koymuş, çoğulculuğu durdurmuş, kendisinden sonraki 'demokratik parlamenter' düzenin de basından rahatsız olmamasını sağlayacak önlemleri almıştı. Bunların başında basında tam bir temizliğin gerçekleştirilmesi gelir. 237 kitap yasaklandı, 796 gazeteci hakkında 632 dava açıldı, 218'i hapis cezasıyla sonuçlandı. 1991 başında 28'i cezaevinde bulunan 44 gazeteci hakkında toplam 4 bin yılı geçen hapis cezası verildi. Bunlar arasında üç yazı işleri müdürü 1717 yıl hapis cezası aldı. El konulan 133 bin kitap da yakıldı. Bunların hemen hepsi sol yayınlardı. Haklarında soruşturma açılmış kişilerin basından uzaklaştırılması sağlandı. Birçok düşünür de ciddi şeyler yazmak olanağını kaybedip, geçim zoruyla seks konularını işlemek zorunda bırakıldılar.

Askerlerin kurdurduğu paravan partiye karşı, sivil bir rejimi arzuladığı için halkın oylarının büyük çoğunluğunu vererek iktidara getirdiği ANAP'ın 1983 sonundan günümüze kadar geçen döneminin bilançosu da bundan farklı değildir. Özgürlükleri ve sadece ticarette değil her alanda liberalizmi getireceği umuduyla basın tarafından da desteklenen bu parti, 1989 sonuna kadar 2627 gazeteci hakkında 1820 dava açmış, 12.8 milyar Türk lirası tazminat hükmü verilmiştir. 26 gazeteci 784 yıl hüküm giymiş, 195 kitapla 260 diğer yayın yasaklanmıştır (1990'a

kadar). 1980-1989 arasında 189 film (sadece 114'ü Yılmaz Güney'e ait) ve 20 kaset de yasaklanmıştır. 1990 bilançosu daha da serttir. 302 gazeteci için 2814 yıl hapis, 223 hukuk davasında ise 64 milyar lira tazminat istenmiştir. Özal'ın başbakanlığı süresince -doruk yılı 1987 olmak üzere- 55 saldırıda 171 gazeteci genellikle polis tarafından saldırıya uğramıştır. Hükümetten de destek gören basını aşağılama kampanyası gazetecilere öldürücü saldırılara cesaret vermiş, Çetin Emeç, Turan Dursun, gibi gazeteciler hayatlarını kaybetmişlerdir. Baskısı tamamlanmamış kitaplarla baskıdaki gazetelerin toplatılması uygulamalarına da çok başvurulmuştur. Yüzde ikiyi aşmayan istisnaları dışında bu cezalandırmalar hep sol kanada yöneltilmiştir.

12 Eylül ile ANAP iktidarı arasındaki bu benzerlik sebebiyle biz 1980 sonrası basın rejimlerini tek bir dönem olarak ele aldık. IPI -Uluslararası Basın Enstitüsü-, Uluslararası Af Örgütü, Helsinki İzleme Komitesi, Avrupa Konseyi gibi uluslararası kurumlar da her yılki raporlarında iki dönemi aynı oranda eleştirmiş ve özgürlükleri tam sağlayacak yasaların getirilmesi yönünde uyarmışlardır. İç ve dış çevrelerin, basın üzerindeki kısıtlamaların askerlerinkinden farklı olmadığını ifadede birleştikleri ANAP rejimine niteliğini kazandıran konuya liderinin yaklaşımıdır. Türkiye'deki yöneticilerin hepsinde bulunan iktidara gelinceye kadar basınla hoş geçinme, gelince de basının hiçbir eleştirisini kabul etmeme eğilimi onda da vardı. 'İki buçuk gazete', 'Gazete okumayın insanı yanlışa yöneltir', 'En çok Red Kit'i severim', 'Dünya haberlerini sadece CNN'den -Amerikan özel televizyonu- alırım' şeklindeki demeçleri basın hakkındaki gerçek düşüncelerini yansıtmaktadır.

Nitekim Nisan 1991'de özgürlükleri artırmak ve af getirmek iddiasıyla yasalarda yapılan değişmelerin sonuçta basına daha ağır koşullar getirmiş olması bu görüşün değişmediğini kanıtlar. Ceza kanununun dinci ve komünist görüşleri sınırlayan 140-141-142-163. maddelerinin kaldırılması gibi olumlu bir adım atılırken, Terörle Mücadele Yasası'na konan bazı kavramların (Terör örgü-

tü, propagandası, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, devletin otoritesini zaafa uğratmak gibi..) sınır ve unsurlarının belirsizliği yeni bir Demokles Kılıcı olarak belirmiştir. Yasanın bir yandan basının haber verme hakkına yeni kısıtlamalar getirmesi, diğer yandan suçların basın yoluyla işlenmesi durumunda hapis ve para cezalarının (100 milyon liraya kadar) katlanması, ve Kürtçe yayın konusundaki belirsizlik, bu yasayla mahkûm gazetecilerin şartlı salıverilmesinden doğan sevinci gölgelemiştir.

Basının yapısındaki tekelleşmeyle aleyhindeki akım yetmiyormuş gibi, iktidara televizyon üzerinde tam kontrol sağlayan mekanizma da yasalara dayatıldı. 12 Eylül askeri rejimi yayınları tam kontrolu altına almıştı. 11 Kasım 1983'de çıkarılan yasa ise, 1971 sonrasında getirilen 'yansızlık' ilkesini kaldırıp haber politikasını tamamen hükümete bağımlı hale getirdi. Bunun uygulaması öyle oldu ki, haber bültenleri tamamen cumhurbaşkanı ve hükümet üyelerinin önemi olan, olmayan demeçleriyle dolmaya başladı. Bunlardan bir tanesine mecliste temsilcisi bulunan partilerin kısacık yanıtlarıyla cevap verilince bülten sona eriyordu. İktidar tarafından muhalefete televizyonda yöneltilen suçlamalara bile cevap hakkı tanınmadı (Hodri Meydan programlarında olduğu gibi). Bir yandan da televizyon haberlerinin sansürü öyle bir orana vardı ki, Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren Körfez Savaşı'nda kamuoyuna sadece Amerikan görüşünü yansıtan bilgiler ulaştırıldı. NATO'yla işbirliği, İncirlik'e büyük vurucu güçlerin yığılması, buradan Irak'a akınlar düzenlenmesi, bütün dünya basın ve televizyonları tarafından açıklandıktan sonra Türk kamuoyuna duyuruldu. Bir yandan da iktidarla ilişkisi bulunan Star 1 televizyonunun, TRT yasasını delmesine ortam hazırlandı.

1980'lerin rejimlerinin ortak yanı, sadece yazarları korkutmak ve yasaklamakla kalmaması, okuma potansiyeli olan kitleleri de ürkütmeyi başarması olmuştur. 12 Eylül öncesindeki kırk yılda, sol düşünceleri sınırlayan 141 ve 142 ile sağ'ı sınırlayan 163. maddelerden yaklaşık 30 bin kişi (yılda ortalama 750 kişi) hakkında kovuştur-

ma yapılmış, ev ve kitaplıklarında yapılan aramalarla bunların yakınları da, bu tür konuları işleyen yayınları yoketmeye ve okumamağa zorlanmışlardı. Bu sayı 12 Eylül'ü izleyen 10 yılda 70 bini bulmuştur. Yani, bir evvelki dönemden on misli fazla olarak yılda ortalama 7000 kişi. Askeri rejimin başlattığı 'depolitizasyon' politikasını aynen devam ettirmek daha sonraki iktidarın da pek arzuladığı bir davranış olmuştur.

Bu yapısal değişikliklerin önemli bir etkisi de basın cemiyetleri üzerinde görülmüştür. 12 Eylül pek çok derneği temizliğe tabi tutarken bunlara dokunmamıştır. Zaten onların da ülkedeki rejim koşullarının dışında davranışta bulunmaları olası değildi. En çok tırpana uğrayan Çağdaş Gazeteciler Derneği, askeri dönemi en az zararla atlatmayı planlamak zorundaydı. İstanbul Gazeteciler Cemiyeti'nin basın kısıtlamaları karşısında bir ölçüde hassas davranmasına karşılık, Ankara Gazeteciler Cemiyeti askeri rejimle yakın ilişkilere girince, cemiyetler arasında 70'lerin sonlarından beri varolan kopukluk büsbütün arttı. Bütün basın çalışanlarını temsil eden bir mesleki düşünce birliği ve dayanışması artık mümkün değildi. Çalışan sendikalarının işlemez hale geldiği bu dönemde Gazete Sahipleri Sendikası'nın etkenliği de kendiliğinden artmış oldu.

1985'den sonra da Sendikadan çok İstanbul ve Çağdaş cemiyetleri uygulanan basın rejimi konusunda sert eleştirilerde bulunurlarken, Ankara Gazeteciler Cemiyeti yeni iktidarla da uyum içine girdi ve açık destek verdi. Buna sağ basının da örgütlenmesi eklendi. Bir Anadolu sanayicisinin finanse ettiği *İcmal* ve *Öğüt* adlı dinci dergiler tarafından 'İlmi Araştırma Vakfı' kanalıyla birincisi 1988, ikincisi 1990'da düzenlenen Milli Basın Kurultayları'nın amacı 'Milli manevi değerleri ve milletin öz kimliğini tahribe, tarihi misyonunu küçük düşürmeğe yönelik' basının karşısına dikilmekti. Kendilerini 'Milliyetçi Muhafazakâr' olarak niteliyor, karşılarındakileri iki gruba ayırıyorlar: 1) Marksist ve Sosyal Demokratlar, 2) Gazeteciliği ticari olarak yapanlar ya da Liberaller.

Önemli görünen ama sonuç vermeyen bir mesleki gi-

rişim de devletin ve gazete sahiplerinin desteğiyle bir 'Basın Konseyi'nin kurulmasıdır. 1985'de, hükümetin basını 'ahlâk açısından' kontrola almaya yönelik bir proje için araştırmalar yaptırttığı öğrenilince, 'basının kendi kendisinin kontrolunu sağlayacak' bir mekanizmayı kendisinin kurması girişimleri yapıldı. Konsey basın üzerindeki kısıtlamaları yermekte ve bunları uluslararası forumlarda tartışmakta başarılı olmuş, ancak basına ahlâk kazandırmak girişimleri sonuç vermemiştir.

Konsey mesleki bir dayanışma ile başaramadığını 1991 Ekim seçimi öncesinde bütün partilere bir 'Basın Özgürlüğünü Koruma Yasası' önererek çözümlemek yolunu aradı. Basının aktif ve pasif devlet müdahalesine karşı korunması ve devletin saydamlaşmasını sağlamak, bireyin şerefini korurken basının sorumlu gazetecilik yapmasına ortam hazırlamak hedefli bu tasarıya, DYP ve SHP peşin olarak olumlu yanıt vermişlerdi. Bu iki partinin birlikte koalisyon kurmuş olmaları, 1992 yılında daha özgürlükçü bir rejimin kurulabileceği umudunu vermektedir.

Atatürkçülük Ve Sol Durdu, Dinci Kesim Gelişti

1980 sonrasında ulusal basında içerik açısından en büyük artış iktisadi konularda görülmüştür. 24 Ocak Kararları'nın yeni bir yapılanma (liberalleşme) aşaması olduğu hemen anlaşılmış ve tartışmalar bunun üzerinde yoğunlaşmıştır. Devletçiliğin kesin iflâsı ilân edilmiş, en uç eleştiriler sadece planlanmanın yüzde yüz reddedilmemesi, makro düzeyde yararlanılması gereği üzerinde durmuşlardır. Artık özel ekonomi sayfaları her gazetede yeralıyordu. *Milliyet* bunu iki sayfaya çıkararak öncülük de etti. Günlük, haftalık ekonomi gazetelerinin yanısıra bol sayıda ekonomi dergisi de yayınlandı. Ancak bir iki gazete dışında ekonomi haberlerinin çok kaliteli olmadığı, amaçlı ve çıkarcı yönlendirmelerin ağır bastığı ve işin 'ekonomi dünyasının sosyete dedikoduları' şekline dönüştüğü görülüyor. Bunda enflasyonun sürekli artmasının ve sık tekrarlanan zamların okuyucuya daha çok sansasyo-

nel manşetler yoluyla yansıtılmak zorunluğunun etken olduğu düşünülebilir. Ancak, ekonomi alanının uzmanlarından biri, Gazeteciler Cemiyeti'nin yayın organındaki yazısında ekonomi muhabirlerini açık şekilde 'köşe dönmeci' olmakla suçluyor: 'Lisan bilen, gelişmeleri yakından izleyen, iyi giyinebileni yok denecek kadar az. Dürüst, çalışkan muhabirlere ihtiyacımız var.' Anlaşılıyor ki muhabirler de, 1980 sonrası felsefesini benimsemişler.

İçerik açısından 1980 sonrasının diğer özellikleri de rengin aşırı kullanılması ve masabaşı haberlerinin çokluğudur. Batı'da sadece reklâmlarda görülen renk kullanımı Türkiye'de her sayfa ve her resimde kullanılır hale gelmiştir. Bu aşırı kullanım, elde yeterli nitelikte resim bulunmadığı hallerde, aktüalitesi olmasa da güzel resimlerin öncelikle kullanılması eğilimini doğurdu. Uygun, iç gıcıklayıcı bir resimaltının eklenmesiyle bunlardan gazetenin 'al benisini' artırıcı bir öge olarak yararlanıldı. Bu eğilim, basında her dönemde rastlanan masabaşı (asparagas) haberlerin daha da artmasına sebep oldu.

8-10 sayfayı aşmamış gazetelerin ortalama 16-20 sayfa çıkmaya başlamaları ve ilk kez yüz binin üzerinde satış yapan iki günlük spor gazetesinin belirmesi, günlük gazetelerde iki, hattâ bazan dört sayfanın spora ayrılmasına yaradı. Ancak ciddiyet yerine, yapay heyecan ve abartılı sunma yolunu seçmeleri sporun düzeyinin yükselmesinden çok yozlaşmasına katkıda bulunmaktadır.

Rejim konusunda büyük basın -*Cumhuriyet*'in dışında- Evren'in cumhurbaşkanlığını uyumlu karşılamış, 12 Eylül ara rejimi sırasındaki uygulamaları tartışma konusu etmemiştir. ANAP'ın iktidarı ise başından itibaren destek görmüştür. Sosyal Demokrasi'nin başına, eski çekişmelerde rol oynamamış, üstelik İsmet İnönü çizgisini hakim kılmak amacını güden Erdal İnönü'nün yerleştirilmesinde de basın önemli katkılarda bulunmuştur.

Özal'a destek 1987'ye kadar en üst düzeyde olmuş, ondan sonra tamamen çekilmeden, eleştirilere de yer verilmeye başlanmıştır. Muhalefetin tutarsızlığı da bu ihtiyatlı yaklaşımı haklı göstermiştir. Muhalefeti ANAP'tan sonraki politikalarını açıklamaya zorlayan basın, bir ikti-

dar boşluğunun varlığını vurgulamaktan, hele 1980 öncesi düzeyinde bir terör varolduğu halde, bunu belirtmekten ısrarla kaçınmıştır. Bu ihtiyatlı davranış, 24 Ocak - 12 Eylül işbirliği ile oluşturulan siyasal yapının tehlikeye düşürülmemesi arzusundan doğuyordu. Bu yapı ekonomik liberalizmin yanına Atatürkçülüğü temsilen Cumhuriyetçilik ve Laikliğin eklenmesiyle oluşmuştu.

Büyük basının eleştirilerinin asıl temelinde Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşların koyduğu kurallardan aşırı sapmalar -enflasyonu körükleyici- vardı. Bu kurallar Türkiye'nin sanayileşmeden vazgeçmesine, ucuz emeğe ve hizmet sektörüne dayalı bir yapının oluşmasına yönelikti. Sermaye piyasası ve hisse senedi borsasının gelişmesi ve dışa bağımlılığın artması ile ülkenin dünyanın kapitalist çekirdeğinin merkezinde yerini ve görevini alacağı sanılıyordu. Bu operasyonun gerçekleşmesi kuşkusuz ızdıraplı ve çatışmalı geçecek, hiçbir iktidarın geri dönemeyeceği noktaya varıldığında bedeli ANAP'a ödetilecek, ama Türkiye de tek yönlü raylar üzerinde yerini almış olacaktı.

Özal bu planlara kendi kafasından bazı değişiklikler getirdi. Enflasyonu, sermaye kesimini pekiştirmekte aşırı şekilde kullandı, zamansız seçim ve referandum girişimlerini kazanabilmek için enflasyonu azdıracak para dağıtımlarına girişti. Üstelik cumhurbaşkanı olmak arzusunu açıklaması, ANAP'ın çok erken dağılıp 1980 projesinin tamamen suya düşmesi anlamını taşıyabilirdi. Oysa iç ve dış sermaye çevreleri gibi büyük basının da bu görev için adayı, Kenan Evren'di. Orduyu kontrolde tutacağına ve gerektiğinde planların gerçekleştirilmesinde Atatürkçülük adını daha etkili ve yetkili şekilde kullanabileceğine inanılıyordu. Amerika'nın dahi Özal'ın adaylığına taraftar olmadığı büyük basın tarafından açıklandı. Özal da kendi taraftarlarına, Amerika'nın kendisine karşı olmadığını, Bush'tan tam destek aldığını yazdırttı.

Özal ve yakınları hakkında, aile özelliklerine kadar inen, habercilikle hiçbir ilgisi olmayan kampanyaların o dönemde hızlanması, bundan dolayı, rastlantı değildir. MİT'i kontrola alma çabaları, Genel Kurmay Başkanlığı

üzerindeki tartışmalar, düzmece MİT raporu olayı gibi konular bu kurumların kendi içinden basına yansıtıldı. 'Turgut Nereden Koşuyor' kitabı ile başlayan, Semra Özal'ın papatyalarını inceleyen, Hasbahçe yazı dizisine ulaşan yerme kampanyaları, sonunda Özal'ın yerine atadığı Akbulut'u da kurbanları arasına aldı. Tarihimizde hakkında gazeteler tarafından mizahi fıkra yarışması düzenlenen ilk başbakan ünvanını kazandı. Bu kampanya, okuyucuya, başbakanla mukayese ederek, cumhurbaşkanını yüceltme olanağını sağlıyordu. Ama genelde, 1980'-den beri siyasal gündemi saptayan ve daima ilk planda görülen Özal ile basının ilişkileri biraz daha bozuldu. Başbakanlığı döneminde Özal ve yakın çevresi 41 tazminat (milyarlarca lira istemiyle) ve 39 ceza davası açmışlardır. Bunun en sonuncusu, ABD cumhurbaşkanına şükran mektubu yazdığı haberi üzerine *Sabah* aleyhine açtığı 5 milyarlık davadır.

Büyük basının çelişkili tutumu türban konusunda sürdürdüğü kampanyada da görülür. Laikliği savunmak amacıyla tarikatlerin faaliyetleri (Nakşibendiliğin devlet desteğine ulaşması), İmam-Hatip liselerinin son derece yaygınlaşması ve amacı dışında işlev üstlenmesine karşı ısrarlı bir kampanya yürütülmezken, türban olayı Şekilci Atatürkçülüğün bir göstergesi haline geldi. Hattâ Atatürkçü Tarikatçi (Adnan Hoca) tipi de büyük basın tarafından kamuoyuna bu arada sunuldu. Aynı sırada devlet sorumluları, her laikliğe bağlılık demecini Atatürk portresi altında verdikten sonra, basının izinden giderek, bunun aksi bir çizgiyi izlemekten geri kalmadılar. Bu çerçevede en yetkili ağzın 'Kemalizm'in miyadını doldurduğunu, Atatürk'ü tartışmaya açmanın ve çoğulcu kültürlü bir toplum yaratmanın zamanının geldiğini' açıklaması şekilciliğin ötesinde hedefler saptanmış olduğunu gösteriyordu. Ancak Kemalizmi tasfiye ederken çoğulculuktan bahsedenlerin, onun dışında çoğulculuğu vurgulamadıkları üzerinde duranlar az oldu.

Bu oluşumların gösterdiği gibi 1980'lerde artık hâkim ve tehditkâr değil, savunmaya geçmiş, ayakta kalmaya çalışan bir Atatürkçülük basında vardı. Solun ve

ırkçı milliyetçiliğin bertaraf edilmesinde başarı ile kullanılan Atatürkçülük kılıfı dinci sağ karşısında geri adımlar attı.

Atatürkçülük sloganı kullanılırken Atatürk ilkelerinden ödün verilmesine sebep olan promosyon yarışı olmuştur. 'Madem öyle, işte böyle' tekerlemesiyle, yarışa girişen gazeteler, satış artırmak için birbirlerinin yaptıklarını kopya ederlerken artarak din konusuna başvurmaya başlamışlardır. *Tercüman* ve *Türkiye*'nin Kur'an ve çeşitli din kitapları dağıtmaları doğal karşılanıyordu, nitekim 'ezan okuyan saat' kurası da şaşkınlık yaratmamıştır. Son olarak *Zaman* bunlara pusulalı namaz seccadesi ile katıldı. Ancak birbirleriyle rekabet halinde, 1980-90 arasında *Günaydın*'ın 2, *Güneş*'in 3, *Milliyet*'in 2 kez Kur'an dağıtmaları, *Hürriyet*'in Ayet ve Sureler kitabıyla Kur'an Ansiklopedisi yayınlaması, ayrıca hadis, ramazan rehberi, ilmihal, mezhep ve tarikat ansiklopedisi gibi kitapları her ramazanda dağıtmaları, Atatürkçü laiklik ilkesine de yeni bir yorum getiriyordu. *Milliyet*'in 30 kişiyi hacca göndermesi de buna eklenebilir. Böylece din konusu, Abdülhamid döneminde bile rastlanmayan bir yoğunluk ile işlenir olmuştur. Rekabette bu alanı kullanmayan tek gazete *Cumhuriyet* olmuştur. Televizyona pek nadir olarak, yeni yazı dizileri ve yazarlarını tanıtmak için reklâm vermiş ve 'Cumhuriyet hergün sadece gazete verir' sloganını kullanmıştır.

Bugün büyük basın, ekonomik tüketiciliği her alanda pompalamak (tam ekonomik liberalizme ulaşmak) taktiğiyle dinsel tutuculuğun aşılması ve çağdaşlaşmanın gerçekleşmesi umuduna bel bağlamıştır. Bir bakımdan haksız da değildirler, RTL Plus televizyonunun pornografik filmlerinden dert yananlar, Star 1'den geçen seks filmlerinden hiç şikâyet etmemektedirler.

Sağı idare etmeye yönelik bu tutumlara karşılık 1980'den beri Mc Carthy'cilik bütün hızıyla devam etmiştir.

Kültür Bakanı 1988'de 'öyle bir paletin içinde yaşıyoruz ki, sanat eseri de var, bu kabuk altına sokulmuş molotof kokteyli tekniğini anlatan yayınlar da' diyebiliyordu. İlk ve ortaokul öğrencileri hakkında komünist kovuştur-

ması yapan, 16 yaşında bır çocuk 'Savaşa Hayır' dediği için tutuklama emri çıkaran rejim, ülkede yüzde ona varamayan bir basından korku içindeydi. İçişleri Bakanı, 1989'da sol ve bölücü yayınların artmasından şikâyetçiydi, 1980'de kökü kazınmış bu yayınlar haftalık ve aylık olarak 41'e ulaşmıştı. Haklarında bir yakınma sebebi göstermediği sağ dergiler ise sadece 28'de kalmışlardı.

Bu sol yayınların böylesine endişe yaratacak bir gücü var mıydı?..

Çok yaygın bir yelpaze içinde yeralan bu yayınların ortak noktası kısa ömürlü olmalarıdır. Özellikle sosyal demokratlarınkiler (Ecevit'in *Güvercin*'i, *Yeni Özgür İnsan, Sosyal Demokrat*) yaşamayı beceremediler. Başlangıçta depolitizasyon eylemi okumayı engelliyordu. Daha sonra sol akımların Doğu Avrupa'daki çözülmesine paralel olarak sosyal demokrasi'nin içine düştüğü çözüm getirememe ve yeni sloganlar bulamama bunalımı da buna eklendi ve bu dergilerin hiçbiri tutunamadı.

Marjinal ve küçük grup dergileri zaten geniş sürüm peşinde değillerdi, üstelik sık sık toplattırıldıklarından bir politik çizgi oluşturma gücünden yoksun kaldılar. Sol görüşü günlük politika ve politik dedikodu ile birleştirmeyi beceren *2000'e Doğru*, cesur çıkışları ve sorunları derinlemesine deşmeyi becermesiyle, depolitizasyonun oluşturduğu tabuların yıkılmasında önemli bir roloynadı. Satışı 20 bine kadar çıktıysa da, sürekli toplatmalar, sorumlularının mahkûmiyetleri ve basacak basımevi bulamaması gibi sebeplerden daha fazla etken olamadı.

Anadolu'da birçok sol gazete ve derginin açıkta alınamaması ve taşınamaması, Cumhuriyet Kitap Fuarı'nın benzin dökülerek yakılması, sol yayınların yaygınlaşmasını önleyen önemli bir sebeptir.

Sol basınla kitleler arasındaki kopuşun en ilginç örneği *Cumhuriyet*'in iç yapısındaki bunalımda görülmüştür. Evvelce belirttiğimiz gibi, ekonomi sayfasında 1980'-den beri, vahşi liberalizmin karşısında ılımlı liberalizmi savunan bu gazete, yorum ve fıkralarında Atatürkçülük'ten Sosyalizme kadar geniş bir yelpazeyi bir arada aktarabiliyordu. İlân sayfalarında da, en lüks tüketım

mallarıyla devrimci örgütlerin anma ya da ölüm ilânları yanyana yeralıyorlardı. Ortamın, solun bir kitle yayınının ancak liberalizmin şemsiyesi altında yaşayabileceği niteliğe eriştiğini kanıtlayan bu örnekteki çelişkinin bir gün açığa çıkması zorunluydu.

Aziz Nesin ve arkadaşlarının 1987'den beri planladıkları, *Cumhuriyet* çizgisi dışındaki bir gündelik sol gazeteyi bir türlü gerçekleştirememelerinde de aynı bunalıma çözüm bulamamanın etkisi vardır. 1992, bu üç grubun (*Cumhuriyet*'te kalanlar, ayrılanlar ve eskiden beri dışında olanlar) Atatürkçü'lü, ya da Atatürkçü'süz hangi solu önereceklerinin ve ne derecede başarı sağlayacaklarının deneme yılı olacaktır.

Milliyetçi Hareket de ancak dincilerle işbirliği sayesinde ayakta kalabileceğini farkettiğinden, sonuçta 12 Eylülcü Atatürkçülerden de onay gören Türk-İslâm Sentezi görüşü devlete hakim oldu. Esasen bu dönemde MİT, Genel Kurmay, Sıkıyönetim gibi evvelce tabu sayılan konuların da basın sütunlarında tartışmaya açılmasının arkasında, sağın devletin bütün mekanizmalarını ele geçirme savaşımının aşamaları görülür. Necip Fazıl tarafından çok zaman önce kullanılmış fikirler 1990'da *Zaman* gazetesince tekrarlanırken, bu oluşumun bilincinde olduklar farkediliyordu:

'Bâbıâli hiçbir defa halis Anadolu sesine megafonu teslim etmemiştir... Tıpkı partiler gibi, işe Türk ruhunu tahrip memuriyetiyle başlamıştır Bâbıâli... Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde böyle olmaya mahkûm olabilirdi... (Ama) Türkiye'nin bir buçuk asırdır beklediği gerçek ruh ve kültür ihtilâli önce Bâbıâli'nin millileştirilmesi, ahlâkileştirilmesi, ve temel görüşe oturtulmasıyla gerçekleştirilebilir. Yani Bâbıâli tepesini ele geçirmekle zafere giden yolda önemli bir adım atılmış olacaktır.'

Basını suçlayan ve aşağılayan kampanyanın ANAP ve sağın bazı çevrelerince yoğunlaştırılmasında bu sonuca yaklaşıldığı düşüncesi önemli roloynamaktadır. Sağcı bir yazar, Bâbıâli yerine 'Bâbıâdi' adını verdiği bir eserle bu yokuşun sadece olumsuz yanlarını yansıtan bilgileri

bir araya getirmiştir. Ama sadece onu anmak insafsızlık olur. 80-90'lı yıllarda orta, hattâ sol eğilimli bazı imzaların (Celâlettin Çetin, Engin Ardıç, Emin Çölaşan, Yalçın Pekşen, Hasan Uysal) gazetelerin içyüzünü ve perde gerisini yansıtan dedikodu dolu kitaplarla, basının fikir yanının ikinci plana düştüğünü kanıtlamaya yardımcı oldukları görülmüştür. Avrupa'nın 1930'lardan itibaren yaşadığı 'döneklik' tartışması bizde belirgin çizgilerle 1980'lerde gündeme geldi. Uğur Mumcu, Perinçek, İsmail Gülgeç, Z. Saral'ın yazı, karikatür ve kitaplarında yeralan suçlamaların (sadece Çetin Altan ve oğullarına yönelik ideolojik nitelikliler değil, Mehmet Barlas'ın gazetelerine kazandırdığı çıkarlar, M. Ali Birand'ın TRT'deki yolsuzlukları, *Cumhuriyet*'in İngiliz casuslarınca yönetildiği iddiaları) ihanet, yağdanlık, gizli sağcılık gibi sloganlarla yürüttüğü kampanyaların 1992'de de devam edeceği anlaşılıyor.

Bu tartışmalar sağlıksızlık değil, sağlık işaretidir. Saydamlaşmanın gereğidir. Suçlamalarda aşırılıklar da bulunsa, tabusuz bir toplum olma yolunda önemli göstergelerdir. TÜSİAD'ın (Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği) Boğaziçi Üniversitesi'ne yaptırdığı bir araştırmaya göre (1990 Ekim'i) Türk halkının yüzde 57'si basına güvenmemektedir. Araştırmanın yeterliliği konusunda kuşkular belirtilmiştir. Yine de bir genel eğilimi yansıtıyor. Aynı araştırmada, halkın büyük şirketlere, holdinglere ve TÜSİAD'a güvensizliğinin yüzde 72'yi bulduğuna da dikkatleri çekmek gerekiyor. Eğer basınımız, sahibi olan büyük sermayeden hâlâ yüzde 15 daha fazla bir güvenilirlik taşıyorsa, Dördüncü Kuvvet olma niteliğini bir ölçüde muhafazaya devam ediyor demektir. Ve güven kaybında bu dış etkenin rolünü ön plana çıkarmak kaçınılmaz oluyor. Umutsuz olmamak ve ileri kapitalistleşmiş ülkelerde 'saygın bir basının da bulunduğunu' unutmamak gerekli.

Okumanın Teşvik Görmediği Bir Toplumda

Yeni tezler ve tartışma ortamı yaratmakta daima öncülük yapan sol 1970'lerde slogancılığın kısır döngüsüne

kapılmıştı. Yeni çözüm seçenekleri getirecek bilimsel tartışmanın yerini, kendisi gibi düşünmeyeni en basitinden ajanlıkla suçlama dönemine girildi. Böylece tümüyle ele alındıklarında çözümsüzlüğü gündemde tutmanın aracı haline geldiler.

12 Eylül, sağın da solun da inatlaşmadan doğan kısırlığından yararlandı, polis ve jandarma gücüne de dayanarak politika ve tartışma bıkkınlığını, okumadan nefrete dönüştürdü. Partici, sendikacı, dernekçi, işçi, öğretmen, gence politikayı yasaklayarak fikir üretme ve açıklama olanaklarını kaldırınca, bunlar doğal olarak içe dönüklüğe ve oto-kritik dönemine girdiler. Ama egemen olan rejim solun içinden, her dönemde gündemde bulunmayı seven, bunun için de ilkelerini unutup ödün vermekten kaçınmayan yazarlar bulmakta güçlük çekmedi. Bunların desteği Özal'a partisinin Sosyal Demokrat eğilimli olduğunu ilân olanağını ve ilk seçimde rahat bir zafer fırsatını kazandırmıştır.

Bu ortamda tartışma konusu, çıkış yollarını aramaktan çok, solun kendi içinde kimin dönek olduğunu aramaya yöneldi. Böylece zaten eskiden beri varolan kısır döngü daha da artmış oldu. Ezilen solu savunmada fikir düzeyinde mücadele verenle, silâhlı eyleme girmiş olanı ayırmanın zorluğu da işleri büsbütün karıştırdı, çünkü ortanın solundakiler de, radikal sağ kadar radikal soldan da engel gördükleri inancındaydılar. Fikir üretme ve tartışmanın maddi hayatı dönüştürmede bir işlevi kalmadığını farkeden büyük bir bölüm de yeni yayın ve kitapları okumanın yararsızlığını kabul ettiler. Üstelik bazı kitapları evde bulundurmak suç sayılıyordu. Böylece, ilgisizlik, aldırmazlık, boykota dönüşen bir katılmama duygusu geleneksel olarak okuyan çevrelere hakim oldu. 12 Eylül'den çıkıldıktan sonra oluşan basın da henüz bu eğilimi güçlendirecek bir ortam hazırlamadı.

Basınla ilgili olan bu kitabımıza okuma konusundaki alışkanlıklarımızın kökenlerini inceleyerek başlamıştık. Sonunu da günümüzde basının katkısıyla varılan noktayı belirleyerek getireceğiz. Çünkü basınımızın geleceğini belirleyecek olan başlıca öge budur.

Dinleyen ve dinlerken anlayabildiği kadarıyla yetinen bir toplum düzeyinden, sadece gazete okumakla yetinme düzeyine geçmiş olan toplumumuz, şimdi de televizyonun kaçınılmaz 'anlamayı değil bakmayı güçlendiren' etkisi altına girmiş oldu. Aynı etkiye tabi olan Batı dünyasında kitap okuma alışkanlığının yokolmaması için önlemler alınıyor. Kitapsız ulusal kültür olamayacağı düşüncesiyle özel yayınevlerine sübvansiyon yapılıyor. Kitabın yararları ve yeni yayınlar televizyon kanalıyla da bedava reklâm edilmekle sürümlerine resmen katkıda bulunuluyor.

Türkiye'de ise, 1960 sonrası olaylarının çokça muzır şeyler okumaktan ileri geldiği inancı egemen çevrelere yer etmiştir. Bunlar, gazeteler yazmazlarsa -daha doğrusu kendi istedikleri yönün dışında yazmazlarsa- toplumda uygunsuz sesler çıkmayacağı, uygunsuz eylemler olmayacağı inancındadırlar. Kıza okuma yazma öğretilirse sadece aşk mektubu yazacağından korkanlar gibi bunlar da, ders kitabı dışında kitap ve gazete okuyanların sadece muzır şeyler öğreneceklerini kabul ederler. 12 Eylül bu eğilimi doruğa ulaştırmıştır.

Bir yılda hiç kitap okumadığını söyleyen bir kültür bakanına sahip olmak, (1989, Cemil Çiçek), orta-lise-üniversite öğrencilerinden yüzde 17'sinin hiçbir kitap okumadıklarını, yüzde 71'inin ise çizgi romanla yetindiklerini, sürekli haftalık dergi okuyanların yüzde 6,5 olduğunu, yüzde 38'inin gazeteye asla para vermediğini rastlantı olarak eline geçerse okuduğunu, yüzde 74'ünün sadece mizah dergisi okuduğunu bilmek, toplumumuzun geleceği için hiç de umut verici bir tablo oluşturmuyor.

1979'da Ankara Belediyesi, ilkokul çocuklarını eski gazeteleri toplama kampanyasına yöneltmiş, karşılığında da sağlanan paralarla bir milyon kitap basılıp yine çocuklara bedava dağıtılmıştı. Bu son derece gerçekçi girişim bile ülkemizde eleştiri konusu olmuştur. Buna karşılık 1980'lerin sonlarında önerilebilen proje, kahvehaneleri kıraathaneye çevirme girişimidir. Ancak buralara, kahvehane müşterilerinin ihtiyaçlarını karşılayacak yayınlar değil de, kamu kuruluşlarının yayınlarının konması giri-

şimin başlamadan bitmesi sonucunu yarattı. Bu yaklaşım, ekonomide 'çabuk köşeyı dönme' felsefesinin sınırsız liberalizminden yana olanların sosyal konularda ne derece tutucu olduklarını kanıtlıyor.

Okullara ve kitlenin devam ettiği yerlere ders kitabı dışında kitap, dergi ve gazetenin girmesini engelleyen mantığın bunların tirajlarının artışını engelleyen başlıca sebep olduğu açıktır. Her yıl ortaokullarından 350 bin, lise düzeylilerinden 200 bin, üniversitelerinden 60 bin mezun çıkan bir ülkede tirajların bu artışla oranlı bir yüzde ile dahi artmaması -artan nüfusa göre aynı yerde durduğuna nazaran bir bakıma azalması- başka türlü açıklanamaz. Eğitim kurumlarımızdan çıkanlar 'Ey kafa mademki beni tasdikname aldırmadan mezun ettirebildin, artık sana ebediyen istirahat' deyip gazete okumayı bile dışlayan bir çoğunluğa sahip olursa, özlemini çektiğimiz Avrupa Topluluğu'nun içinde yeralma şansımız tabii ki gayet zayıf olacaktır. Türkiye'nin düzeyini anlamak için bazı istatistiklere başvurmak yararlıdır:

Kişi başına kâğıt tüketimi (1987): Kilo olarak: Almanya 191, İtalya 102, İspanya 92, Türkiye 10.

Yılda basılan kitap sayısı (1986): ABD 72.000, İspanya 27.000, Türkiye 6.200.

Süreli yayın sayısı (1986): ABD 59.000, İspanya 5.000, Türkiye 2.635.

Kitaplık sayısı (1986): ABD 10.000, İspanya 1550, Türkiye 632.

Bin kişiye ödünç verilen kitap (1986): ABD 4.300, İspanya 170, Türkiye 7.

Kaç kişiye bir kitap düşüyor (1986): İngiltere 983, İspanya 1987, Türkiye 10.600.

Bin kişiye düşen gazete (1986): İngiltere 420, Almanya 330, İspanya 87, Türkiye 54.

Ülkemizde gazete kültürünün bile yüzeysel olduğunu kanıtlayan bir öge de PİAR'ın 1988'de yaptığı bir araştırma ile ortaya çıkmıştır. Genelde her ulusal gazetenin beş kişi tarafından okunduğu yolunda bir kanı Bâbıâli'ye yerleşmişti. PİAR'ın araştırması bunun çok daha yüksek olduğunu ortaya koydu. *Tercüman* 9.4, *Cumhuriyet* 8.3,

Hürriyet 7, *Milliyet* 5.8, *Günaydın* 5.5 kişi tarafından okunmaktadır. Bunun sonucunda her gün 16.6 milyon kişinin eline, yani nüfusun üçte birine gazetenin ulaştığı, okunduğu ileri sürülüyor. Bu tür çok okunurluğu övgü vesilesi yapanlar bile var. Oysa aynı gazeteyi 9 kişi okuduğunda, bunlardan hiçbirinin onu yeterince dikkat ve rahatlıkla okuyamayacağı açıktır. Ne yeterince bilgi, ne de haber öğrenebilir. Dolayısıyla bütün öğrenilen yüzeysel kalır. Üstelik mesleki, ya da merak saikasıyla her gün birden fazla gazete satın alan pek çok kimsenin varlığı da hesaplanırsa, tek bir gazeteyi okuyanların sayısının daha da artabileceği ortaya çıkar. Gazete alanların sayısının artırılması için ne yapılması gerektiği konusunda üniversite öğrencileri arasında yapılan bir ankette, yüzde 58'i bunun daha ucuz ya da öğrenciler için indirimli gazete çıkarmakla mümkün olabileceğini belirtmişlerdir. Büyük bir hızla artan fiyatlar karşısında bunun olanaksızlığı açıktır.

Gazetelerin promosyon kampanyalarında aşırı oranda kitap dağıtmalarının okuma alışkanlığının artmasına katkıda bulunabileceğini düşünmek de yanlıştır. 15-20 ciltlik ansiklopediden her çeşit okul kitabına, sözlüğe ve romana kadar yayınları bedava almaya alışan ve zaten kitaba para verme geleneği bulunmayan insanımız böylece daha da tembelliğe alışmaktadır. Kendi tercihlerine dayanan kitap yerine tesadüfen eline geçen kitaplara ilgisinin ciddi olması düşünülemez. Eğer milyonla dağıtılan bir Almanca-Türkçe ya da Fransızca-Türkçe sözlük gerçekten kullanılsa, toplumumuzun kültür düzeyi bu denli aşağıda olmazdı. 1991 sonunda *Milliyet*'in Genel Yayın Yönetmeni, son dört yıl içinde 15 milyondan fazla kitap basıp okuyucularına bedava dağıttıklarını açıkladı. Yani her yıl 4 milyon cilt okuyucuya bedava verilmiştir. Her birinden 500 biner basılmış olduğu hesaplansa topluma en fazla 8-10 kitap sunulmuş olduğu ortaya çıkar. Oysa bugünkü ortalama tiraj olan 2500-4000 baskı üzerinden bu 1000-1600 değişik konuda kitabın okuyucuya sunulması olabilirdi. Görüldüğü gibi gazetelerin promosyon adı altındaki bedava kitap dağıtmaları, kitabı para verilir bir

meta olmaktan çıkarmakla kalmıyor, aynı zamanda konu sınırlaması da getiriyor.

Sol ve orta eğilimlerdeki bu sınırlılığa karşılık dini yayınlarda, 1940'ların tek rakamlı yüzdesinden 1990'da 5-6 düzine yayınevinin katıldığı 'Dini Yayınlar Fuarı' açılabilmesi kültürün tek bir yönde geliştiği izlenimini yaratıyor. Aslında bu gelişmeyi, demokrasiye geçişimizden beri bütün partilerin çeşitli oranlarda verdikleri ödünler sonucu ülke ekonomisinde beliren çok güçlü 'dinci sektörün' doğal ürünü saymak gerekir. Yüzbinlerle hesap edilen Diyanet İşleri görevlileri, Kur'an kursları eğiticileri, İmam Hatip Liseleri mezunları ve bunların etkilediği milyonlardan oluşan kitleler dikkate alınırsa bu sonuç çok doğaldır.

Sayısı yadsınamayacak bir artışa karşılık bunlarda da okunma düzeyinin hayli sınırlı olduğu dikkatlerden kaçmıyor. Her şeyden önce bu kitleler ülkenin okuma alışkanlığı yüzdesi en düşük kesimini oluşturuyor. Bunlar çok sadeleştirilip halk diline indirgenmiş, ya da görsel hale dönüştürülmüş (kaset) malzemeler dışındaki yayınların sadece raf süslemek için alındığını, okunma şanslarının çok azda kaldığı anlaşılıyor. Yirmi otuz ciltlik tefsirlerin yanısıra, zaten derin bilgisi olmayanların anlama olanağı pek sınırlı bulunan tasavvufi kitaplar yüzde kırklara varan indirimlerle bu fuarlarda piyasaya sürülmektedir. Bu yayınları okuyup anlayarak tartışmasını yapabilecek kadrolar tıpkı eski zamanlarda olduğu gibi son derece sınırlıdır. Dolayısıyla geniş tüketim amacıyla yayınlananların etkisiz kalması doğaldır.

Dinci kitleler kitaplardan çok, şimdilik, tarikat ve benzeri toplantılarında geleneksel dinleme yöntemiyle ve kısmen gazeteler aracılığıyla haber ve bilgiye ulaşmaktadırlar. Ancak dinci eğilimli basının 'gazetecilik mesleği' açısından ilkelliği büyük kitleyi etkilemesini engellemektedir. Bu boşluğu 1970'de yayına başlayan, fakat ancak 1987'de ön plana çıkan *Türkiye*, kısmen *Tercüman*'ın ve diğerlerinin okuyucularını alarak, fakat daha çok yeni bir okuyucu kitlesi yaratarak doldurdu. Uyguladığı elden dağıtım sistemi, diğer dini basının kitap verme dışında ver-

meyi reddettiği malzemeyi kupon karşılığı dağıtarak, haber kullanmada daha liberal davranıp bunun için Bâbıâli profesyonellerinden yararlanmaktan kaçınmayarak *Türkiye,* ulusal basın arasına katılmayı başardı. Sağlık bileziği dağıtımıyla Türkiye'de rekor olan 1,25 milyonluk net satışa da yükseldiyse de bu yapay rakam tekrar 350 bine indi. Ama gazetenin büyüklüğü de pekişmiş oldu.

Buna rağmen, okunurluk ve etkileme açısından şimdilik, satışı düzeyiyle orantılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü hâlâ birçok hassas konuda düşüncelerini net şekilde ortaya koyamamaktadırlar. Örneğin, bir milyona yakın Iraklı Kürt, Türk, hattâ Arap'ın ülkemize sığındığı bir dönemde *Türkiye*'nin bu konuyu üçüncü plana itip birinci sayfasını Şeker bayramı'nda Bulgaristan ve Yugoslavya'daki Müslüman cemaatlerindeki 'dini patlama ve komünist baskısından kurtuluşa' hasretmesi, sağ basının önemli sorunlar karşısındaki çözümsüzlük semptomunu gözler önüne seriyor. Güneyimizde Müslüman Müslümanı, hem de Sünni Sünniyi boğazlarken kamuoyuna İslâmın, üstelik kendi girişimi sonucu olmayan bir başarısını sunmak, başka türlü açıklanamaz.

Ama olaylara gerçekçi ve akılcı bir açıdan bakınca bu basının dinci niteliği hâlâ kalır mı?.. Bunu ilerde *Türkiye*'nin deneyinden göreceğiz. Bu gazeteyle gelen büyük aşamaya rağmen gazete okuma açısından hâlâ kitleyi etkileyen basın Milliyetçi-Muhafazakâr kesimin 'Liberal ya da kazanç için çıkarılan' adını verdiği büyük basındır.

2000'lerin Hedefi Bakılacak Değil Okunacak Gazete

Basınımızın geleceğine ışık tutmak isteyenler, kitabımızın başındaki açıklamaları anımsamalıdırlar. 400 yıllık bir uygulamadan sonra, basımevi ve basının yaygınlaşması sonucu Batı toplumlarında yaratılan değişmeleri, dinamizmleri ve kitap ve gazete kültürlerinin oluşumunu belirtmiştik. Buraya kadarki açıklamalarımızla da, 1820'lerden günümüze, kitap ve gazete kültürlerinin birlikte başlamasının etkisiyle, aynı araçların bizim toplumumuza getirdiklerini anlattık. Şimdi bir hesaplaşmaya

girişebilir, hangi konularda, aramızda farklar belirdiğini saptayabiliriz.

Batı bunlarla akılcılık ve hümanizmanın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu kavramların katkısı çoğulculuğun oluşmasınadır. Kuşkusuz bu aşamaya varılması Batı için de çok kolay ve çabuk olmamıştır. Dolayısıyla bizim hâlâ tam bir çoğulculuk anlayışına varamamış olmamız şaşırtıcı sayılmamalıdır. Basınımız hâlâ, kendi dışındaki düşüncelere hoşgörüsüzlüğü yansıtmaktadır. Aynı sebeple, basınımız, ilkelerini savunmakla birlikte toplumsal uzlaşmayı da dikkatten kaçırmayan kamuoyu oluşmasında başarı sağlayamamaktadır.

* Bu araçlar Batıya uzman kadrolar yetiştirmekte yararlı olmuşlardır. Bizde ise, gazete ağırlıklı kültürümüz, her konuyu bilmek iddiasındaki düşünür, siyasetçi ve gazeteci tiplerini geliştirmiştir. Bu oluşum, her şeyin en üstteki adam -sadrazam ya da padişah- tarafından bilinmesi geleneğinin bir devamıdır. Bu sebeple bizde de hâlâ uzman oluşması görülmemektedir.

* Batıda, basımevi de basın da burjuva sınıfının aracıydılar. Gazeteciler hep bağımsız kişiler olmuşlardır. Bizde ise her ikisi de mutlakiyetçi-aydın yönetici kadroların ürünüdürler. 1908'e kadar genellikle memur-gazeteci tipi egemen olmuştur. 1945'e kadar, bağımsız da olsalar, çoğunluğu fikren ve ekonomikman iktidara bağımlı olmuşlardır. Ancak 1945'den sonra, gerçek anlamda devlet kontrolundan sıyrılıp bağımsızlığa yönelen gazeteciler belirmiştir. Tabii ki bu gecikme, basının yasama, yürütme ve yargı erkleri karşısında 'Dördüncü Kuvvet' olma niteliğini de geciktirmiştir.

* Batıda basın uluslarüstü burjuva kültürünü yaymanın aracı olmuştur. Bizde ise, Osmanlı döneminde, içindeki yabancı çıkar savunucusu ve ayrılıkçı basına tepki olarak, devleti kurtarmanın ve merkeziyetçiliğin; Cumhuriyet döneminde de devletin bütünlüğünü sağlama ve yine merkeziyetçiliğin aracı olmuştur.

* Burjuva toplumu başlangıçta soylular ve kilise ile savaşa giriştiğinden, açıklıktan, açık toplum ve şeffaf yönetimden yana olmuştur. Kitlelerin bilmediği hiçbir konu

ve devlet gizliliği arzulanmamış, böyle konular hep basın sütunlarına yansımıştır. Memur-gazeteci tipiyle işe başlayan bizim basınımız ise, halktan değil, devletten yana ağırlığını koymuştur. Bazı tabuların sürüp gitmesine katkıda bulunmuştur. Bazılarını yıkarken, yerlerine yenilerini getirdiği de görülmüştür. Basınımız bu alanda hayli mesafe aşmıştır ama, Batının açıklık ve berraklığına vardığı söylenemez.

* Basın Avrupa'da, ekonomisi ve sanayii gelişen, tüketiciliği giderek artan bir toplumsal yapının ortasında belirmiş, ayrıca kendisi de bu tüketim eğiliminin artmasına katkıda bulunmuştur. Bizde ise, etkenliğini ve üreticiliğini kaybedip dışarıya bağımlılaşan bir ekonomi döneminde belirmiştir. Dolayısıyla tüketiciliği teşvik rolü çok sonraları gelmiştir. Türkiye'de bu rolün etkisi ancak 1950'li yıllardan sonra hissedilmiştir. Satışlar az ve kitlenin her kesimine erişemediği için henüz bu alanda tam etkili olamamaktadır.

* Batı basımevi ve basın aracılığıyla, Rönesans'ın sürekli ilerleme kavramının kökleşmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bunun sonucu olarak Batı basını -en azından ulusal düzeylerde- hep daha iyi ve başarılıyı yansıtmış, emperyalizm ve sömürücülüğünü hissettirmemeye özen göstermiştir. Bizde ise basın, kaçınılmaz olarak, daha ileri düzeydeki Batıyı sürekli örnek göstermek ve bilgi kaynağı olarak Batı yayınlarını kullanmak zorunda kalmıştır. Ne denli ihtiyatla yapılırsa yapılsın bu tutumun bir bağımlılık ve aşağılık kompleksi yaratmaması olanaksızdır. Zaten aksini yapanlar da kısır bir tepkicilikten başka bir şeyi ortaya koyamamışlardır.

* Dilde sadeleşme ve dile dayalı ulusçuluk Batıda olduğu gibi bizde de belirmiştir. Ancak son elli yıldaki dil tartışmalarının ve uygulamalarının -ister yenileme yanlıları, ister eskiyi savunanlar tarafından yapılsın- okuyucunun okuma arzusunu artırır bir ortam yarattıklarını söylemek mümkün değildir.

* Laikleşmeye katkı bizde de görülmüştür.

* Özgürlük savaşımı - güdümleme - şantajcılık - baskı - özgürlük savaşımı döngüsü bizde de görülmüştür.

* Bilginin sürekli, ucuz ve hızlı akımı bir ölçüde bizde de gerçekleşmiştir.

Bunlardan varılacak sonuç, başlangıç noktalarımızın farklılığı ve sosyo-ekonomik yapımızın değişikliği sebebiyle aynı kurumların bizde, Batıdakinden farklı oluşumlar yarattığıdır. Bu çok doğal bir şeydir. Dolayısıyla basınımızın bugün geçirmekte olduğu krizin kendi toplumumuza özgü sebeplerini dikkatten uzak tutmamalıyız. Bu arada bazı -özellikle siyasi- çevrelerin ülkedeki her bozukluğu ve çarpıklığı basının kışkırtmalarına bağlamak yolundaki çabalarına da kanmamak gerekir. Basınımızın, toplumumuzun ve siyasal yapımızın bir yansıması olduğu unutulmamalıdır. Basınımıza yüklenecek suçlamalar, sadece vaadedip hiçbirini yapmayan, verdiği her istatistik ve rakam yanlış -yalan demeyelim- olan, her kararının - işkencelerin bile- haklı olduğunu iddiadan vazgeçmeyen iktidarlarımıza yakıştırılması gerekenlerden daha fazla olamaz.

Kuşkusuz bütün bunlar basınımızın, kusurlarının küçümsenmesi ve yutulması anlamına gelmez. Ancak bir hızlı evrim sürecinde ve tam oluşmamış bir yapıda (Kapitalisti, emekçisi, düşünürü vb.'leriyle) son derece ağır, yıkıcı ekonomik şartlar altında yaşama savaşı veren basınımızın tutarlı ve ahlâklı olmasını beklemek gerçekçilikten uzaklaşmaktır.

Bugün Türk basını, 2000'li yılları da etkileyecek bir bunalım geçirmektedir. Bâbıâli'nin kendi değerlendirmesiyle yokuşta bir deprem olduğu inancı hâkimdir. Üç bin kadar fikir ve matbaa işçisinin açıkta kaldığı, altı-sekiz aydır aylık alamadıkları biliniyor. Burada, basın emekçilerinin mesleki kurumlarının toplu ve akılcı çözümler bulmaktaki kısırlıkları dikkatlerden kaçmıyor. İşyerinde sendikanın örgütlenmesine izin vermeyen gazetelere karşı hiçbir eylem yapamazken, sendikaya olumlu davrananları ödeyemeyecekleri toplu sözleşmelere zorlayan ve olaya sadece daha fazla ücret anlayışıyla yaklaşanlar da bu sonuca katkıda bulunmuşlardır. Basın emekçilerinde meslek bilincinin düzeyi cevap bekleyen bir soru haline gelmiştir.

2000'li yılların basınını ve işlevini düşünürken, asıl sorunun tiraj ve bunalımı körükleyen promosyon olayı olmadığını son olarak özellikle belirtmeliyiz. Gerçek sorun, okuma sorunudur. Sayıları milyonlara varan üniversite ve lise mezunlarına her yıl yüz binden fazla üniversiteli ve birkaç yüz bin liseli katıldığı halde, ne gazete ne de kitap tirajlarında artış olmaması düşünülecek noktadır. Yapılan hesaplar, 1960'da bir potansiyel okuyucuya 21,8 kitap düşürken bunun 1970'de 27,8'e çıktığını, sonra hep düştüğünü gösteriyor. 1975'de 13,3, 1980'de 5,7 ve 1985'-de 5,3. Bu sürede nüfusun 28 milyondan 50 milyona yükseldiğini hatırlatalım.

Ve bu arada kitap okurluğunun, 1800'lü yılların ikinci yarısı ve 1900'lülerin başında olduğu gibi, gazetelere bağımlı hale gelmesi olayına da dikkati çekelim. Eski uygulama kitapların gazetelerde tefrika edilmesi sonra kitap halinde piyasaya sürülmesiydi. 1970 ve 80'li yıllarda sürüm yapan kitapların, gazeteciler tarafından yazılan, aktüel siyasi dedikodu ağırlıklı, ve yine önce gazetelerde uzunca süre tefrika edilen konular olması, eski alışkanlığın nüksettiğini gösteriyor. Oysa Batıda gazetelerin rolü, kitabı tefrika etmek değil, eleştirisini yayınlayıp tanıtmaktır. Bu bizde gazetelerin en az yaptığı şeydir.

Anlaşılıyor ki, kitap okumada artış, ülkemizde basının kalitesiyle yakından ilgilidir.

1992, DYP-SHP koalisyonunun vaatleri gerçekleşebilirse, mali açıdan olmasa da, basın rejimi açısından herhalde bir yumuşama ve normalleşme dönemini başlatacaktır. İnsan hakları açısından Avrupa standardına erişme adımları da beklenmektedir. Aynı zamanda özel televizyon serbestliğinin gelişi ile, görsel basın rekabetinin daha da güçleneceği bir sürece girilecektir. Böylece basın özgürlüğü anlayışından iletişim özgürlüğü kavramının ön plana çıkarıldığı bir yıl olması gerekmektedir. Yazılı basın da kendini bu yeni rekabet ortamına göre hazırlamak zorundadır. Toplumumuzdaki okuma sınırlılığını aşmada büyük roloynayacağını belirttiğimiz yazılı basının, istenen kaliteyi sağlaması için öncelikle mesleki açıdan başvurması gereken önlemleri şöyle sıralayabiliriz:

Dilbilgisi kurallarının kesinleşip okuyucuyu şaşırtıcı olmaktan çıkması; haberle yorumu karıştıran anlayışın terkedilmesi; haber yazımında çok özenli davranılması ve gazetelerin rewriting = yeniden yazma kadrolarıyla düzeltme kadrolarının güçlendirilmesi; kaliteli ve uzmanlarına yaptırılmış araştırmalar yayınlanması; resme resimaltı uydurma yöntemli yazımdan vazgeçilmesi; haber servislerinin gazete yönetimlerinin iş ve siyasi pazarlık mekanizmalarının dışında tutulması; aşırı milliyetçi ve heyecan yaratma hedefli spor sayfaları düzenlememe, gibi şeyler.

Açıkçası bakılacak, seyredilecek değil, okunacak gazete yayınlamaktır. Gazete televizyonla yarışacak yerde, onun giremeyeceği asıl kendi alanında mükemmelleşmelidir.

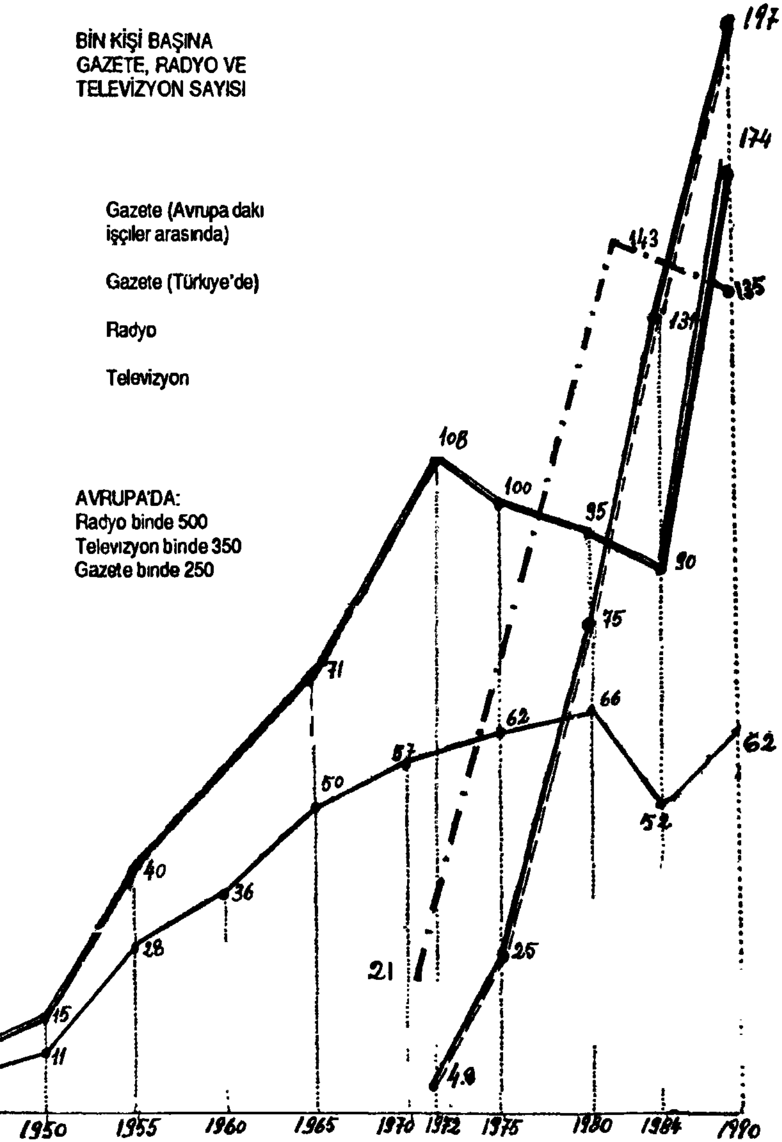
	Güneş	Cumhuriyet	Hürriyet	Milliyet	Tercüman	Yeni Asır	Güneydin	Bulvar	Tan	Sabah	Türkiye
1981		90	500	250	450	75	550				
1982	-	91	631	241	328	107	649				
1983	280	81	721	213	244	88	315	400	695		
1984	300	93	699	190	184	81	212	120	709		
1985	241	100	646	319	229	80	172		680	528	
1986	212	118	651	260	185	75	195		331	564	
1987	186	124	696	262	165	75	270		227	550	186
1988	142	114	628	304	118	56	267		152	506	190
1989	89	115	488	396	129	45	459		267	461	198
1990	77	121	519	425	119	44	408		175	639	457

Çok yoğun promosyon kampanyası yapılan, böylece ülke genel satışının ilk kez 5 milyona ulaştığı 1990 Aralığı ile bir ay sonrasının karşılaştırması:

	Güneş	Cumhuriyet	Hürriyet	Milliyet	Tercüman	Yeni Asır	Güneydin	Bulvar	Tan	Sabah	Türkiye
1990 (Aralık)	65	119	604	510	47	38	184		125	960	1230
1991 (Ocak)	57	132	603	650	46	41	170		111	879	845
1991 (Ekim)	20	121	593	416	52	50	71		80	743	350

Ayrıca 1990 Aralık - 1991 Ocak'ta *Fotospor* 138/101, *Bugün* 360/323, *Meydan* 641/650, *Zaman* 61/63; Ağustos 1991'de ise *Fotospor* 223, *Fotomaç* 263 biner satıyorlardı. Bunlara, Anadolu'daki, sayılarının 400'e toplam tirajlarının 400-450 bine vardığı iddia edilen (satış 200-250 bin) yerel basını da eklemek gereklidir. Almanya'daki Türkçe gazetelerin tirajı da 210 bindir.

Bu rakamların [illegible]enmesi, ulusal nitelikteki basında, bazıları dışında (*Cumhuriyet*, *Hürriyet* ve kısmen *Milliyet*) çok büyük, yüzde 200'e hatta 400'e varan, iniş ve çıkışlar olduğunu göstermektedir. Bu ani ve sürekli dalgalanmalar basınımızda dengeli bir yapı bulunmadığını kanıtlar

BİN KİŞİ BAŞINA
GAZETE, RADYO VE
TELEVİZYON SAYISI
Gazete (Avrupa'daki
işçiler arasında)
Gazete (Türkiye'de)
Radyo
Televizyon
AVRUPA'DA:
Radyo binde 500
Televizyon binde 350
Gazete binde 250
197
174
143
135
131
108
100
95
90
75
71
66
62
57
62
50
52
40
36
28
25
21
15
11
4.9
1950
1955
1960
1965
1970
1972
1975
1980
1984
1990

(Rakamlar bin olarak 1960'a kadar tirajı gösteriyorlar)

Yıl	Günlük ortalama gazete satışı	Radyo toplam	Radyo köylerde	Televizyon
1830	0.7			
1850	1			
1860	2.5			
1876	7			
1900	10			
1921	25			
1927	35			
1930	25			
1938		33	(0.323)	
1941	60	46	(0.5)	
1946	100		(10)	
1950	300	320	(22)	
1952	500		(65)	
1955	800	1 000		
1956	1.060			
1960	1.411			
1964	1.400	2.050	(514)	
1966	1.500	2.380	(701)	
1970	2.000	3.130	(1.048)	
1972		3.958		157
1975	2.500	4.000		1.000
1979	3.000	4.279		3.108
1982	2.700	4.306		4.963
1983	3.000			5.542
1984	2.500	4.500		6.337
1985	3.000	5.800		7.050
1988	2.900	8.100		9.400
1990	3.000	9.500		11.000

(Not: Yerel gazetelerin 70'li yılların ortasından itibaren önemi ve satışlarının arttığını dikkate almak gereklidir. Özellikle 1983'den sonra artış önemli sayılara varmıştır. 400 yerel gazetenin 350-450 bin arasında tirajı bulunduğu ileri sürülüyor.)

TÜRKİYE'NİN KAPİTALİSTLEŞME SÜRECİNDE RESMİ İLÂN VE ÖZEL REKLAM HARCAMALARI

Yıllar	Resmi ilân ve özel reklam toplamı	Resmi	Resmi ilânların ilânlar yüzdesi
1943	0.5	0.2	40
1948	3.8	1 6	50
1953	10	4	40
1955	17	7	41
1957	20	8	40
1959	36	15	41
1962	49.4	23.8	48.5
1963	64 2	30.1	48.8
1967	116	35.9	30.9
1969	79.9	44.9	56.2
1970	108.4	58.3	53
1971	136.8	68.3	49.9
1972	186.4	72.4	38.8
1973	346.3	97 2	28
1974	475	94.9	19.9
1977	1.513	220	14.5
1978	2.600	336	12.9
1979	8.200	232	2.8
1980	7.900	537	6.8
1981	19.500	1.057	5.4
1983	28.836	2.266	7.8
1986	108.730	7.258	6.6
1987	186.468	12.996	6.9
1988	323.291	21.186	6.5
1989	652.775	34.021	5 2
1990	1.358.000	50.000 (tahmini)	3.6

(Rakamlar milyon lira'dır)

10 BÜYÜK GAZETENİN ÜLKEDE DAĞILIMI

Ülke nüfusunun yüzde 22.6'sını toplayan İstanbul, Ankara, İzmir illerindeki gazete satışı toplam sayının yüzde 53'üdür. Nüfusun yüzde 77.4'ne ise yüzde 47 düşmektedir.

Türkiye genelinde bin kişiye 50 gazete düşmektedir. Bu sayı dünyanın en üstünde olan Japonya'da 584, Avrupa topluluğunda ortalama 220'dir. Avrupa'da çalışan vatandaşlarımız arasında bu oran binde 135-143 arasındadır. İstanbul'da bin kişiye 158, İstanbul dışındaki Türkiye'de ise 37 gazete düşüyor.

1989 Mart ayında 10 büyük gazetenin günlük ortalama satışlarına göre şehirlere dağılışı ve yüzdeleri şöyledir:

% 37	İstanbul (943.190)
% 9,84	Ankara (246565)
% 6,12	İzmir (152.966)
% 2.44	Bursa (61.149)
% 1.92	Adana (47 767)
% 1.16	Eskişehir (28.944)
% 1.12	Antalya (28.164)
% 0.88 - 0 8	Konya (21.835), Sakarya (21712), Samsun (20.100), Kayseri (20059)
% 0.72	Kocaeli (18332)
% 0.64	Denizli (16 286)
% 0.55 - 0.52	Balıkesir (13651), Gaziantep (12.623)
% 0.44	Trabzon (11.613)
% 0.36 - 0.32	Erzurum (9.351), Sivas (8328), Manisa (8.266)
% 0 28 - 0.2	Ordu (7.487), Kütahya (7.467), Van (6.111), Afyon (5.780), K.Maraş (5.547), Çorum (5.266), Erzincan (5.181)

BİBLİYOGRAFYA

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yay., Ankara 1973.

Bizim Gazete, Gazeteciler Cemiyeti aylık yayın organı.

Ertuğ, Hasan Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1970.

Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul 1931.

Görgülü, Güventürk, *Basında Ekonomik Bağımlılık* Gazeteciler Cem. Y., İstanbul, 1991.

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1978.

İskit, Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul 1939.

İskit, Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul 1943.

Jeltyakov, A. J., *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908)*, Basın-Yayın Gn. Md., Ankara 1979.

Kavaklı, Oğuzhan, *Türk Basınında Tiraj Çıkmazı*, İzmir 1989.

Koloğlu, Orhan, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, Gazeteciler Cem. Y., İstanbul 1987.

Koloğlu, Orhan, *İlk Gazete İlk Polemik*, Çağdaş Gaz. Y., Ankara 1989.

Koloğlu, Orhan, *Miyop Çörçil Olayı*, Yorum Yay., Ankara 1986.

Koloğlu, Orhan, *Takvim-i Vekayı*, Çağdaş Gaz. Y., Ankara 1981.

Özgür Basın, Basın Konseyi'nin yayın organı.

Şahin, Haluk, *Yeni İletişim Ortamı Demokrasi ve Basın Özgürlüğü*, Basın Konseyi, İstanbul 1991.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yay., Basın maddesinde Ali Gevgilili, Bülent Özükan, Mete Tunçay, İsmail Soysal'ın makaleleri.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yay., Orhan Koloğlu, Bülent Varlık, Zeki Arıkan, Zafer Toprak, Tarık Zafer Tunaya, İlber Ortaylı, Dündar Akünal'ın makaleleri.

Topuz, Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yay., İstanbul 1973.

Orhan Koloğlu'nun eserleri

Fikret Mualla (Nurullah Berk ile), Milliyet Yay., İstanbul 1968.

Tarih Boyunca Aşk, Akşam Yay., İstanbul 1969.

Le Turc Dans la Presse Française 1470-1815 (Fransız Basınında Türk), ed. Al Khayat, Beyrut 1971.

Müthiş Türkler, Yavuz Yay., İstanbul 1972.

İslam'da Başlık, Ankara 1978.

Muzakkarat al dubbat el etrak havle maareke Libiya (Libya Savaşı'nda Türk Subaylarının Anıları), Libya Tarih Kurumu, Tripoli 1979.

Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi, Ankara 1980.

Mustafa Kemal'in yanında iki Libyalı Lider, Libya Kültür Merk., Ankara 1981.

Takvim-i Vekayi, Çağdaş Gaz. Yay., Ankara 1981.

Osmanlı Meclislerinde Libya, 1983-1986, 2 cilt.

Miyop Çörçil Olayı, Yorum Yay., Ankara 1986.

La Turquie en Transition (Değişen Türkiye) -katkı-, Maisonneuve et Larose, Paris 1986.

Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları, Gazeteciler Cem. Yay., İstanbul 1987 (Cemiyet Araştırma ödülü almıştır).

Abdülhamid Gerçeği , Gür Yay., İstanbul 1987.

Türk'ü Dünyaya Saydıran Adam, Y. Özgür İnsan Yay., Ankara 1987.

Islamic Public Opinion During the Libyan War 1911-12 (Libya Savaşında İslami Kamuoyu), Libya Tarih Kurumu, Tripoli 1988.

1911-12'de Karikatür Savaşı, Engin Yay., Ankara 1989.

İlk Gazete İlk Polemik, Çağdaş Gaz. Yay., Ankara 1989 (Yunus Nadi Sosyal Araştırma Ödülü almıştır).

İstanbul Haritaları -katkı-, T. Sınai Kalkınma Bank., İstanbul 1990.

Abdülhamit ve Masonlar, Gür Yay., İstanbul 1991.

İttihatçılar ve Masonlar, Gür Yay., İstanbul 1991.